

де. Другім аружжам ёсьць **байкот консумэнтаў**. Ад фірмаў, застаўленых на індэксе, работніцкая класа нічога ня купляе. Гэты байкот робіцца паважным і дасягае мэты найбольш там, дзе існуюць работніцкія і агульныя коопэратывы, або дзе дзякуючы прытарнаваньню прафэсіянальнымі саюзамі рабрычнай маркі „label“ творацца спецыяльныя „лігі консумэнтаў“, якія солідарна выступаюць у абароне працы. Марка „label“ знайшла шырокае прытарнаваньне; і сёньня коопэратывы набываюць толькі тавар з гэтай маркай, байкавуючы тавары фабрык, якія не заслужылі на „label“.

Арганізацыям работнікаў процістаўляюцца арганізацыі фабрыкантаў, якія на забастоўку работнікаў адказываюць лёкаўтам (lockout).

Найбольш зарганізаваны прафэсіянальныя саюзы ў Аўстраліі і Новай Зеландыі. Там работнікі жадалі чатырох гадзін працы, 8 сну, 8 адпачынку і 8 тылінгаў платы.

Работніцкая класа, злучаная ў прафэсіянальныя таварыствы, выступаючы ў характары прадукцэнтаў праз спажывецкую коопэрацыю, наступова пераймае ў свае рукі бег гаспадарчага жыцьця, а перш за ўсё: а) нават пал панаваньнем прыватнага капіталу ўнармоўвае варункі свае працы; б) стварае сілу, якая можа рабіць націск на ўладу і самаўрады і надаваць кірунак грамадзкай палітыцы; в) злучаная ў спажывецкія саюзы, выключае гандлёвае пасрэдніцтва і бярэ пэўныя вытворчыя прадпрыемствы ў свае рукі; г) ператварае наступова сыстэму панаваньня капіталу над працай.

Цяперашнія разьвіцьцё ідэі коопэратыўных інстытутыў, як і прафэсіянальных таварыстваў пацвярджае гэты налізеі. Коопэратары стварылі многамільённыя саюзы спажывецкоў, адоўжваючы эксплёатацыю капіталістычнага гандлю і накідаючы сабе дарагіх і сфальшаваных тавараў, і прафэсіянальныя саюзы нармуюць адносіны паміж капіталам і працай.

ГІСТОРЫЯ ГРАМАДЗКАЙ ЭКАНОМІІ.

I. Эканамічныя доктрыны.

§ 72. Старадаўнасьць.

Гісторыя навукі эканомікі неразрыўна звязана з гісторыяй грамадзкай гаспадаркі. У розных фазах гэтага разьвіцьця тварыліся розныя эканамічныя погляды, зместам якіх былі заўважаньні, апэртыя на жыцьцёвай практыцы данай эпохі. Аднак агульныя паняцьці, абнімаючыя ўсе бакі гаспадарчых зьявішчаў у суцэльную навуковую сыстэму, маглі вытварацца толькі тады, калі гаспадарчыя чынасьці выйшлі з граніц дому і занялі ў зборным жыцьці павялічанае месца. Дзеля гэтага-ж ужо старадаўнасьць і сярэньні вылі мелі адпаведных абсерватараў гаспадарчых зьявішчаў сярод розных народаў. Гэтыя заўважаньні, хаця ня твораць сыстэматычнай цэласьці і не заслугоўваюць на назову ўмеласьці, зьяўляюцца цікавымі, — бо выказваюць дух розных эпохаў сярод розных народаў. Людзкі розум толькі пад уплывам вялікага інтэлектуальнага руху ў XVIII ст. ўзніўся да паняцьця грамадзянства як цэласьці і захацеў адкрыць яго сэнс, разьвіцьцё і законы, якія кіруюць ім. На так прыгатаваным грунце паўстала грамадзкая эканомія, як асобная навука, абнімаючая ўсе бакі эканамічна-грамадзкіх зьявішчаў.

Старадаўнасьць, а дык і Грэкі, якія ў старадаўняй культуры былі правадырамі, не патрапілі дайсьці да веды, абнімаючай гаспадарча-грамадзкія зьявішчы ў іх суцэльнасьці, ў іх арганічнай сувязі, а старадаўнія аўтары толькі мімаходам аб'яснялі некаторыя гаспадарчыя пытаньні. Навуковыя дасьледы гэтых зьявішчаў былі ім чужыя. Нічога ў гэтым дзіўнага, бо дзяржава галоўную сваю мэту бачыла ў рэлігійных і мілітарных пытаньнях; вылі тады нераважна натуральную гаспадарку, замкнутую, а праца нераважна была пакінута нявольнікам, а затым была мала цэнена. Пра-

мысловаеьць лічылі за такі занятак, які быў не да твару вольным мужом (грамадзянам), якія толькі дбалі аб валасных і дзяржаўных справах, займаліся філэзофіяй і гімнастыкаваліся ў ваенных мунітрах. Гаспадарчыя асновы і погляды старадаўнаеьці заключаюцца часткова ў рэлігійных і дзяржаўных уставах, часткова ў творах філэзофаў, гісторыкаў і дзяржаўных мужоў. З гэтых поглядаў трэба адзначыць права Майсея, якое заключала ў сабе многа гаспадарчых асноваў, а перш за ўсё такіх, што датычылі аграрнага законодаўства, якое імкнулася да таго, каб забяспечыць дзяржаве сільны сярэдні земляробскі стан і, у меру магчымасьці, не дапускаць вялікай няроўнаеьці ўладаньня і абядненьня шырокіх масаў (паўпэрэзму). Рымская (*corpus juris civilis*) права ўсталяе найважнейшыя гаспадарчыя паняцьці (дабро, вартасць, грошы, капітал, крэдыт, уласнаеьць, даход і інш.). З праўнага пункту гледжаньня, а ў далейшым разьвіцьці рымскае права выказала вялікі ўплыў на паўстаньне і разьвіцьцё вялікага ліку гаспадарчых установаў, аб чым сьведчыць гісторыя.

З Грэцкіх пісьменьнікаў **Ксэнофонт** (430 — 356 п. Хр.) знае дзейнікі вытворства: прыроду і працу, паняцьце гаспадарчага добра і падзелу працы.

Найвышэйшай ставіць земляробства, ніжэй рукадзельле і гандаль. У сваіх поглядах на нявольніцтва Ксэнофонт ня выходзе з рамак свайго сталяецця.

Плятон (429—348 п. Хр.) прызнае карысьці й значэньне гандлю й звароту. У сваім творы: „Рэспубліка“ прадстаўляе ідэальную дзяржаву, у якой дзельць насяленьне на тры класы: папуючую, ваяўнікоў і паспаліты народ, прыймаючы пры гэтым супольнаеьць гаспадарчага добра. Ідэальная дзяржава Плятона ёсьць узорам для ўсіх пазьнейшых ідэальных помыслаў грамадзкіх і дзяржаўных.

Арыстотэль (384—322 г. п. Хр.) трактуе навуку аб гаспадарчым дабры, як памощную ўмеласць да свае „Этыкі“; разрознівае ўжыткавае і абаротнае добро, гаспадарку натуральную і грашовую. Зьяўляецца праціўнікам процантаў ад пазык. Што да нявольніцтва, дык вядомым ёсьць яго сказ, што калі цытры самі сабой будуць зьвінецць (іграць), а чаўнок пры тэцкім варстаце сам будзе працаваць, нявольніцтва станеьца непатрэбным.

§ 73. Сярэднія вякі.

Доўга, бо тысячу гадоў з лішкаю, цягнулася сярэднявечная эпоха і пераказала нам яшчэ меншыя здабычы з галіны эканамічнага дасьледу й пісьменьнаеьці. Гэтая эпоха зьяўляецца нібы доўгім памостам між сьветам клясычнай

старадаўнасьці а новачаснымі грамадзянствамі. Выпірае яна паступова з гаспадарчага жыцця тая формы быту, якія становілі аснаўныя характарыстыкі (азнакі) пывольнічага ладу, уводзе на іх месца новыя, зьмененыя дарогай эвалюцыі і выплаўшыя з даўнейшых формы, становячыя вешчаваньне грамадзкага ладу новаважных часоў. Месца пывольніцтва заняў у сярэдніх вякох г. наз. **феадальна-цэхавы лад**. Даўнейшых пывольнікаў у земляробскай гаспадарцы заступілі падданыя, або мужыкі (сяляне), якія былі прыкуты да зямлі: не маглі яны тэй зямлі, таго грунту, на якім „сядзелі“, тэй вёскі, у якой жылі, сваявольна пакідаць, але ўсё жыццё мусілі сядзець на гэтым грунце, вытвараючы цяжкай сваёй працай усялякае дабро, неабходнае для задаваленьня людзкіх патрэбаў. Пераважную часць свае працы падданыя мусілі аддаваць сваім панам, на якіх карысьць адраблялі гэт. звац. паншчыну (працавалі на панскім), якім, апроч таго, складалі часць пладоў свае працы. Мужык ня быў фармальна пывольнікам пана, рыцара, шляхціца, графа, барона або князя, але быў фактычна пывольнікам, бо яго жыццё было ў руках фэадальнага пана, а прадуктамі свае працы мусіў задавальваць ўсе патрэбы свайго пана. Арыстокрацыя, або паны, займаліся вайной, пазыяй, ганаровымі справамі, турніямі, маючы ў пагардзе ўсялякую працу земляробную, прамысловую і гандлёвую. Прамысловасць і гандаль узялі ў свае рукі месцы, якія аднак таке сама мусілі плаціць фэадальным панам вялікія даніны. У гарадох маюць сваё селішча рамесьленныя цэхі. Цэхі зьяўляюцца замкнутымі эканамічнымі арганізацыямі, да якіх доступ агранічаны і ўтруднены, якія ў сваіх руках зьбіраюць усялякія галіны прамысловага вытворства, недапушчаючы конкурэнцыі з боку вярчэвавай прадукцыі. Прымацаваньню мужыкоў да зямлі ў земляробстве адказвае прымацаваньню рамесьленьнікаў да цесных рамак цэхавых арганізацыяў у прамысловым вытворстве. Недапушчаючы конкурэнцыі, цэхі перашкаджалі паступу прамысловасці, утрымліваючы яе ў застоі.

З другога боку земляробства вытварала столькі прадуктаў, колькі было патрэбна пану і падданым. Ня было купцоў на прамысловыя вытвары. Рынак збыту для рамесьленьніка быў вельмі абмяжаваны, і ня выходзіў за вал гораду, у якім мясьціўся цэх.

Сярэднявяковая эканамічная літаратура яшчэ бяднейшая за старажытную, бо спачывала чужь ня выключна толькі ў руках аццоў касьцёла і касьцельных пісьменьнікаў, а гэтых мала абходзіла справа матэрыяльнага дабра, а больш духовага дабра (моральнага). Іх навукі скарэі тракуюць

аб марнасьці сьвецкага добра і пагардзе для яго і больш зьвяртаюць увагу на асновы рэлігійна-абычайныя. Прапагуюць любоў бліжняга, добрачыннасьць, скасаваньне нявольніцтва, забараняюць браць процанты а і пазыкаў, гаіаць раскіднасьць і г. д.

Наогул касьцельныя пісьменнікі сярэдніх вякоў стаяць на грунце асноў тагочаснага ладу. Усе станы павінны прытарнаваць сваю жыцьцёвую норму да свайго становішча ў грамадзкай герархіі і ня імкнуцца на вышэйшыя ступені грамадзкай драбіны. Супольнасьць уласнасьці і ўжываньня айцы касьцёла лічылі за натуральнае права, за ідэал грамадзкага ладу. Гэтую супольнасьць фактычна ўвялі хрысьціянскія злучнасьці (воласьці) ў першых вяках нашае эры. З эканамічных пытаньняў, сярэднявечныя пісьменнікі цікавяцца, галоўным чынам, справай гаспадарчых заняткаў (на першым месцы ставяць земляробства і рамясло), справядлівых цэнаў, таксаў на тавары, спекуляцыяй і процантамі.

Толькі пад канец сярэдніх вякоў пачынае сільней разьвівацца эканамічнае жыцьцё.

У гэтым часе пачынаюць паўставаць выразнейшыя эканамічныя доктрыны і эканамічныя школы, маючыя вялікі ўплыў на гаспадарчае жыцьцё свае эпохі і вялікае гістарычнае значэньне.

Пад эканамічнай доктрынай разумеем навуковы кірунак, які дасьледжае толькі некаторыя праявы гаспадарчых зьявішчаў. Эканамічнай школай называем навуковы кірунак, які дасьледжае суцэльнасьць гаспадарчых зьявішчаў.

II. Эканамічныя школы.

Новыя часы.

§ 74. Мэркантилізм.

З адкрыцця Амэрыкі найбольш скарысталася Гішпанія, якая пачала ўзбагачацца, дзякуючы капальням золата. Відзячы гэта, іншыя Эўропэйскія дзяржавы пачалі думаць над тым, якім спосабам зраўняцца з Гішпаніяй. Усюды разумелі, што золата ёсьць багацьцем гаспадарства. Дзяржавы, нямаючыя сваіх капальняў золата, пачалі шукаць іншых дарог для атрымліваньня добрародных мэталюў. Да гэтай мэты скіравалі ўсю палітыку дзяржавы (Англія, Францыя, Італія) і пачалі думаць аб спосабах справаджаньня

золата да краю. Популярымі былі думкі аб зьбіранні золата шляхам замежнага гандлю. Дзеля гэтага стараліся вывезці якнайбольш лік тавараў за граніцу, каб узамен атрымаць і прывесці да краю золата, апрача таго ставілі ўсялякія перашкоды справаджванню тавараў з заграіцы, з тэй мэтай, каб не выдаваць золата з краю. Гэтая палітыка называлася імкненнем да стварэння „**карыснага гандлёвага баянсу**“; у сваім часе прычынілася яна да развіцця краёвай прамысловасці.

Эканамічная палітыка і погляды тагачасных эканамістаў на справы нацыянальнага багацця былі падданы аналізу пазней і асталіся ахрышчанымі Адамам Смісам „**мэргантамізмам**“.*)

Погляды мэргантамістаў можна абняць такімі пунктамі:

1. Чым больш у краі ёсць добрародных мэталю (золата, серабро), тым ёсць ён багацейшы; збіраць металі можна, маючы свая канальні або пры помачы заграічнага гандлю.

2. Заграічны гандаль, ведзены ўласнымі сіламі нацыі, дае больш заробткаў, чым ведзены чужаземнымі сіламі.

3. Гандлёвы баянс павінен быць актыўным.

4. Вывазіць могуць толькі тыя краі, якія шмат прадукуюць. Многа прадукваць тавараў могуць краі, маючы густое насяленьне, сырыя матар'ялы, добрую камунікацыю. Дарогай дзяржаўных распараджэньняў краі павінен аблягчаць прывоз сырых матар'ялаў і аблягчаць вываз гатовых фабрыкатаў.

Інтэрвенцыя гаспадарства патрэбна: павінна яно, пры помачы ўзброенай сілы, абараняць граніцы, надбываць новыя рынкі куплі сырых матар'ялаў і рынкі збыту гатовых тавараў, павінна будаваць сухія і водныя сродкі камунікацыі, устаўляць мытныя тарыфы, сваім прадпрыемствам вызначаць тавары, якія яны павінны вырабляць і на т вызначаць месца, дзе пэўная фабрыка павінна быць пабудавана.

Эканамістымі, якія баранілі мэргантамільную доктрыну, былі, у Англіі Бакон, І. Лоў і шмат іншых, у Францыі — Montchrétien і інш. Найвыдатнейшымі прадстаўнікамі мэргантамільнай палітыкі былі: французскі міністар Кольбэр і ангельскі — Кромвэль. Кольбэр, міністар Людовіка XIV, сьстэматычна тарнаваў цэлы рад сродкаў, вёўшых да развіцця ў Францыі прамысловасці, да павялічэння збыту французскіх тавараў заграіцу і да аграічэння прывозу да краю чужаземных тавараў. Закладаў на кошт дзяржавы фабрыкі, выдаваў прадпрыемствам авансы, прывілеі і прэміі,

*) У нямцаў назвалі камэралізмам.

справаджаў з заграіцы спецыялістых — рамеснікаў і работнікаў, спыняў цэховыя прывілеі, якія перапакджалі развіцццю прамысловасці, устанаўляў высокае мыта на замежныя тавары, каб утрудніць конкурэнцыю чужых тавараў на французскіх рынках. Кольбэр развіў таксама гандлёвы флёт у Францыі і гандаль з заморскімі краямі.

Такой самай палітыкі трымаўся ў Англіі Кромвэль, які ў 1651 г. выдаў шырока вядомы **навігацыйны акт**, забараняючы чужым караблём перавозіць тавары між Англіяй і контынэнтальнымі краямі, або ангельскімі калёніямі, а таксама аблажыў высокім мытам тавары, прывозаныя чужымі караблямі ў Англію.

Аснаўным прынцыпам мэргантыльнай сыстэмы была **дзяржаўная рэгламентацыя** (абмежаваньне), дзяржаўная апека над гаспадарчым жыццём, якая выразілася ў цэлай масе распараджэньняў, інструкцыяў, загадаў і забаронаў, маючых на мэце зьбірацьне добрародных мэталюў у краі, развіццё прамысловасці і гандлю, дасягненьне актыўнага гандлёвага баянсу.

З часам аднак мэргантыльнай сыстэма аджыла сваё, бо пачала перашкаджаць далейшаму развіцццю эканамічнага жыцця ў краях, якія яе тарнавалі. У некаторых краях хаця і накладалі высокае мыта на замежныя тавары, але не стараліся развіваць краёвай прамысловасці. У зьвязку з гэтым дзяржаўны скарб атрымліваў з мыта даходы, але населенне мусіла дорага плаціць за чужыя тавары, бо краёвых тавараў — часамі неабходных — ня было зусім з прычыны слабога развіцця свайго вытворства. Узноў у многіх краях дзяржаўны ўладар, хочучы мець як найбольш грошай, фальшаваў монэту, што ў рэзультате вельмі блага адбывалася на дабрабыце падданых, падрывава заграічны гандаль і разбурада ўсё эканамічнае жыццё краю. Пазьней апрача мэргантыльнай сыстэмы, якую ўвядлі дзяржавы адносна да іншых краёў, асобныя правінцыі данай дзяржавы пачалі прытарноўваць пратэкцыянізм між сабой. Пэўныя правінцыі або гарады, напр. французскія, адгароджваліся кітайскім мурам высокага мыта ад іншых правінцыяў Францыі, утрудняючы вольны гандаль унутры краю. Дзяржава надзялілася на рад замкнутых гаспадарскіх ладаў, перашкаджаючых шырокаму развіцццю народнай гаспадаркі. Тым часам назьбіраны ўжо капітал — як у Францыі, Англіі — ня зносе ніякіх пугаў і абмяжоўваньняў. З натуры сваё ён няўдзячны, скоро забываецца, што мэргантыльная сыстэма прычынілася да нагромаджэньня яго, пачынае бунтавацца проціў мэргантыльнай палітыкі; дамагаецца скасаваньня ўсялякай рэгламентацыі ўраду, адкідае ўсялякую далейшую дзяржаўную апеку, бо ўжо сам чуецца на сілах перамагчы ўсялякія перашкоды, замянаючы яго развіцццю:

дамагаецца вольнасьці гандлю, дамагаецца скасаваньня цэхавага ладу, ўрэшце дамагаецца вольнасьці працы, або аканчальнага скасаваньня падданства. Гэтая апошняя „вольнасьць“ неабходна патрэбна для разросту прамысловасьці, а гэта галоўным чынам дзела таго, што пры падданстве ў месце трудна было знайсці танныа работніка. Падданыя ня мелі права пакідаць вясковы загон і пераносіцца ў места, дзе капіталістыя хацелі даць ім працу ў сваіх мануфактурах.

§ 75. Школа фізыякратаў.

У палавіне XVIII ст. паўстае першая школа эканамістых, якая пачала крытыкаваць мэркантильную сыстэму. Мэркантилізм стварыў шмат штучных, бо накінутых уладай, агранічэньняў, якія перашкаджалі далейшаму вольнаму разьвіцьцю капіталізму. Школа фізыякратаў імкнецца да скасаваньня ўсіх штучных агранічэньняў і загадаў, якія выдаюцца ёй ненатуральнымі; дамагаецца астаўленьня эканамічнага жыцьця яго натуральнаму бегу; імкнецца да ўвядзеньня поўнай вольнасьці ў гаспадарчых адносінах; дамагаецца, каб дзяржава зусім ня ўмешвалася ў эканамічнае жыцьцё, каб не апекавалася ім, каб яму ані памагала ані перашкаджала, і тады яно само разаўецца найляпей. Гэтая школа атрымала назву школы фізыякратаў, што таксама ўжо характарызуе яе (physis — натура, kratos — улада; улада натуры). Консэквэнцыяй імкненьняў фізыякратаў было пьвярдзеньне фізыякратаў, што адно толькі земляробства (і горная прамысловасьць) зьяўляецца вытворчай галінай гаспадарчага жыцьця, а праца прамысловая і гандлёвая не стварае нічога новага, перарабляе толькі тое, што вытварыла земляробства. Дзеля гэтага дзяржава павінна зьвярнуць увагу на земляробства, а прамысловасьць і гандаль накінуць на волю сваёй долі, перастаць імі цікавіцца. Рэзультатам гэтакага разумаваньня было дамаганьне фізыякратаў, выказанае на адрэсе дзяржавы: „laissez faire, laissez passer“ — пазвольце дзеяць, пазвольце праходзіць. Гэтая тэза была на руку як для прамысловасьці, так і для земляробства. Гэта было выгядным для прамысловасьці з гэтай прычыны, што ўзрастаючае капіталістычнае вытворства (машыновае, фабрычнае) вымагала толькі вольнасьці (вольнасьці гандлю, вольнасьці працы) і скасаваньня ўсялякіх агранічэньняў і загадаў (цэхаў, мыта, падданства); а для земляробства, — дзеля таго, што закіненае пры мэркантильнай сыстэме, — яно патрабавала помачы і апекі дзяржавы.

Фізыякраты змагаюцца з поглядамі мэркантилістых, што багацьце народу залежыць выключна ад ліку золата і серабра ў краі; займаюцца выясньнем эканамічных пы-

таньняў, як падзел грамадзянства на класы, размеркаваньне грамадзкага даходу, падзел працы, вартасьць, грошы, падаткі, заробкі, процанты, чысты даход з зямлі. У сувязі з гэтым кірунак гэты можа быць ужо названы эканамічнай школай, тады, як кірунак мэркантылістычны астаўся толькі доктрынай, якая займалася бягучымі пытаньнямі эканамічнае палітыкі.

Тварцом школы фізыякратаў быў Кароль Кэне (Charles Quesnay) — прыдворны доктар Людовіка XV ў Францыі.

Кэне ў сваім творы „Tableau economique“ ілюструе зварот эканамічнага добра ў грамадзянстве. Дзеліць ён увесь народ на 3 класы: земляўласнікаў, арэндатараў і рамесьленнікаў. Класа арэндатараў штогод кладзе ў зямлю 3 мільярды ў форме насення, навозаў, працы, прыладаў і атрымлівае з зямлі 5 мільярдаў у форме земляробскіх прадуктаў.

Лішка (прыбытак) — 2 мільярды ёсьць чыстым даходам, дарам прыроды, які атрымліваюць зямельныя ўласнікі ў форме арэнды. Зямельныя ўласнікі аддаюць 1 мільярд рамесьленнай класе за купленья ў іх рэчы, за другі мільярд купляюць земляробскія прадукты ад арэндатараў. Рамесьленнікі атрымліваюць адзін мільярд ад ўласнікаў, другі ад арэндатараў — узамен за свае вытвораныя рэчы і абодва мільярды аддаюць арэндатарам за сыр'ё і нажывеньне. Такім чынам, абегшы ўсе класы, грошы вярочаюцца да арэндатараў, якія іх узноў укладаюць у зямлю.

Рамесьленнікаў, гандляроў і г. п. фізыякраты называюць класай непрадукцыйнай (sterile), бо паводле іх пры ператворчай прадукцыі не паўстае ніякая вартасьць: вартасьць вытвораных прадметаў складаецца з вартасьці сырых матар'ялаў і коштаў утрыманьня выробніка палчас яго працы. Ападаткаваць трэба толькі класу зямельных ўласнікаў, якая атрымлівае цэлы чысты даход (2 мільярды „produit net“); фізыякраты дамагаюцца ўвядзеньня „impôt unique“ (падатку), абцяжваючага ўласнікаў. Прадстаўнікамі фізыякратаў былі: К. Кэне, Тюрго, Мірабо і іншыя.

§ 76. Лібэральная школа.

Тварцом гэтае школы называнай класычнай, або ангельскай, або лібэральнай быў Адам Сміт (A. Smith), прафэсар Глазгоўскага Унівэрсытэту, які ў сваім творы „Ступні над прыродай і прычынамі нацыянальнага багацьця“ (1776 год.) першы стварыў навуковую сыстэму палітычнае эканоміі. Паводле Сміса пабуджэньнем да гаспадарчай дзейнасьці чалавека ёсьць асабісты інтэрас, якім кожны кіруецца ў гаспадарчым жыцьці, а грамадзянствам кіруюць натуральныя (прыродныя) законы, якіх людзі ня могуць зьмя-

ніць, нават каб хацелі, бо не ад іх яны залежаць; каб нават людзі і маглі змяніць іх, то ў гэтай перамене ня мелі-б ніякага інтарэсу (карысьці).

Зразумельна асабістага інтарэсу не перародзіцца ў эгоізм, бо гэтаму перашкаджае страх перад такою самаю адплатаю з боку іншых. У гаспадарчых адносінах павінна панаваць вольнасьць, а галы наступіць роўнамернае разьмеркаваньне грамадзкага даходу, бо кожны ў грамадзянстве атрымае столькі, сколькі сам запрацаваў; вольная конкурэнцыя будзе нівэляваць розьніцы ў заробках і даходах. Такім чынам, вольнасьць у гаспадарчых адносінах і вольная конкурэнцыя створаць грамадзкую гармонію.

Ангельская школа прызнае працу за аснову багацьця як адзінкі, так і народу, а дзеля гэтага праца павінна быць вольнай і з'арганізаванай. Вольнасьць працы палігае на вольнасьці кожнага ў выбары сабе занятку і на вольным пераходзе ад адной працы да другой, гаспадарства (ўрад) не павінна мяшацца ў гэту справу. Арганізацыя працы будзе палігаць на падзеле працы, на спецыялізацыі, якая вельмі павялічыць прадукцыйнасьць яе; падзел працы павінен быць ня толькі мясцовы, але і міжнародны. Міжнародны падзел працы мае аірацца на тым, што кожны народ будзе займацца толькі такой працай, якая найбольш адказвае краёвым варункам. Да гэтых варункаў належаць географічнае палажэньне данага краю, натуральныя багацьці, якасьць зямлі, клімат і інш. Той край, які мае добрую зямлю і адпаведны клімат, будзе займацца земляробствам; край, што мае каменны вугаль і капальныя багацьці, будзе займацца мэталюргічнай прамысловасьцю; край, які мае добрыя сродкі комунікацыі і адпаведнае географічнае палажэньне, будзе займацца гандлем і транспортам і г. д. Такі падзел працы створыць тое, што прадукты і тавары будуць вырабляцца найтанейшым спосабам, на чым кожны народ толькі выйграе, бо вольная конкурэнцыя будзе інстытуцыяй, якая стане рэгуляваць цэны на тавары пры міжнародным звароце.

У сыстэме натуральнай вольнасьці дзяржава мае спаўняць тры абавязкі: абараняць край ад непрыяцеляў, забяспечыць бесстаронасьць судоў і ўтрымліваць грамадзкія ўстановы, якія ня могуць аплаціцца адзінкам, або ўтрыманьне іх перавышае сілы асобных людзей.

Стоячы на грунце эканамічнай вольнасьці, Адам Сміс аднак прызнаваў патрэбу некаторых абмежаваньняў і стаяў да наступовы пераход да вольнасьці. Прызнае ён абмежаваньні ў мэтах: абароны краю, выраўнаньня варункаў прадукцыі краёвай і закардоннай (мыта) і рэпрэсіі за благое трактаваньне краёных тавараў заганіцай.

Наступнікі Адама Сміса І. Б. Сэй, Д. Рыкардо, Р. Мальтус, І. Мілль, Джэмс і інш. камэнтавалі і крытыкавалі навуку А. Сміса.

Д. Рыкардо і Робэрт Мальтус належаць да пэсымістычнага кірунку лібэральнае школы. Пэсымізм іх асноўваўся на тым, што калі Сміс прадбачыў, што пры сыстэме вольнае конкурэнцыі наступіць справядлівае разьмеркаваньне грамадзкага даходу,—то пэсымістыя дзьвядзілі, што прыродныя дзейнікі замуцяць роўны падзел даходу і ня зусім будзе дасягнута грамадзкая гармонія, бо разьмеркаваньне грамадзкага даходу не адбываецца прапарцыянальна да ўложанай працы.

Робэрт Мальтус (XVIII—XIX) падаў тэорыю аб узросьце насяленьня. Чалавецтва ўзрастае ў геомэтрычнай прогрэсіі, а вытворства спажывецкіх прадуктаў узрастае ў арытматычнай прогрэсіі. Гэта знача, што калі насяленьне ўзрастае як 2, 4, 16, 32 то вытворства прадуктаў узрастае як 2, 4, 6, 8. Такім чынам, насяленьне ўзрастае шмат скараў і дзеля таго мусіць наступіць такі час, калі ня хваце прадуктаў, калі наступіць барацьба між людзьмі...

У сваёй тэорыі Мальтус памінуў узрост культуры і цывілізацыі. Краі з вышэйшаю культураю маюць натуральны прырост (людзей) вельмі малы, тады калі народы нізкай культуры натуральны прырост маюць шмат большы. Апрача таго, Мальтус ня ведаў яшчэ аб поступе тэхнікі прадукцыі і вынаходах у хіміі, якія пазваляюць шмат павялічыць ураджайнасьць зямлі.

Давід Рыкардо (XVIII — XIX), аўтор твору „Асновы палітычнае эканоміі і ападаткаваньня“ сфармуляваў тэорыю зямельнай рэнты. Паводле Рыкардо, дзякуючы ўзросту насяленьня, узрастае патрабаваньне на збожжа, што вылае за сабой займаньне пад ральлю штораз то горшай зямлі. Збожжа, атрыманае з горшай зямлі, каштуе даражэй, дзеля гэтага цана на збожжа зьбірае са ўсіх грунтаў даражэе, і таму ўласнікі лепшай зямлі пры прадажы збожжа атрымліваюць дарма даход — рэнту. Ад узросту цен на збожжа багацеюць уласнікі зямлі, пры адначасным абядненьні работнікаў, якія змушаны купляць штораз то даражэйшы хлеб. Заработная плата работнікаў, якую Рыкардо называе „натуральнай“, трымаецца заўсёды на роўні коштаў утрыманьня работніка; дзякуючы посылу работніцкіх рук і патрабаваньня на іх, „номінальная“ плата, г. ё. сума грошай атрымліваная работнікам мусіць заўсёды імкнуцца да натуральнай платы.

Школа клясычная ў эканоміі мела вялікае значэньне. Усыстэматызавала яна прадмет дасьледу, аддзяліла тэорыю эканоміі ад эканамічнай палітыкі, падняла значэньне працы і старалася адкінуць ад прамысловасці і гандлю рэгламэнцыю дзяржавы.

§ 77. Манчэстэрская школа.

Кірунак практычны, эканамічная палітыка, правольная ў жыццё асновы лібэральнай школы, называецца Манчэстэрскай школай. Манчэстэрская школа імкнулася да скасавання аграічэнняў гандлю, якія былі ўведзены пасля як перастала існаваць эканамічная блёкада Англіі, абяўленая Напалеонам. Дзякуючы блёкадзе (1806 г.) ў Англіі добра накіравалася земляробства, бо даволі эўропэйскага збожжа быў Напалеонам забаронены, а на контыненце пасля ўстрыманьня даволі колёніальных тавараў, сільна паднялася прадукцыя цукровых буракоў. Скасаваньне блёкады выклікала крызу на збожжа ў Англіі і на цукер на контыненце, а дзея таго гаспадарствы ўвялі абароннае мыта. Англія ўвяла ў 1815 і 1828 г. мыта на збожжа; мытныя стаўкі былі рухомыя, навялічвалася калі збожжа таўнела і змяншалася ў выпадку даражэння. У 1836 г. ў Лёндане і ў 1838 г. ў Манчэстэры закладваўца таварыствы для барацьбы з мытам на збожжа. У 1839 г. таварыствы дучацца ў адну лігу і пачынаюць далей вясці барацьбу з мытам у Парляманце і прэсе. Ініцыятарам гэтага руху быў Рычард Коўдэн, з якім разам працаваў І. Брайт, Робэрт Пэль і іншыя. Дзякуючы энэргічнай працы Лігі, ў 1846 г. мыта на збожжа было скасавана. Далейшая праца Лігі была ў духу эканамічнага лібэралізму. Р. Коўдэн прымае чыны (дзейны) ў зел у падпісанні гандлёвага трактату з Францыяй у 1860 г. Дзейны манчэстэрскай школы бралі ўдзел у акцыі аб паліпшэнні палажэння работнікаў; гэтая школа мела вялікі ўплыў на грамадскае і скарбовае законодаўства ў Англіі, а таксама і на контыненце Эўропы; значэнне яе змалела каля 1870 г.

§ 78. Нацыянальная школа.

Нацыянальная школа гэта — кірунак навуковы, трактуючы нацыянальную гаспадарку як асобную супэльнасьць, пакліканую да ўсебаковага развіцця сваіх эканамічных сілаў і вызначаючы дзяржавае кіруючую ролю ў выгадліванні і падтрыманні іх. Школа гэта выступае проціў прынцыпу „laissez faire, laissez passer“, а наадварот зьяўляецца прыхільнай дзяржаўнай інтэрвенцыі і ўвядзеньня мыта.

Лібэральныя тэорыі Адама Сміса былі доказама ангельскіх інтарэсаў і эгоізму. Міжнародны падзел працы, вольнасьць гандлю могуць быць здзейсьнены ў варунках аднолькавае гаспадарчае сілы і аднолькавае ступені развіцця ўсіх народаў, а ў праціўным выпадку сільнейшыя народы будуць эканамічна цівнуць слабеішых, што ўжо мела

месца, і дзея таго выклікала рэакцыю проціў лібэралізму. У краях, якім была цяжкаю эканамічная перавага ўпрамысловаеннай Англіі, пачынаюць паяўляцца галасы, што развіццё кожнага краю залежыць ад цэлага раду дзейнікаў: прыродных варункоў, географічнага палажэння, стану камунікацыі і інш., а дзея таго ня можна прыняць адной эканамічнай палітыкі для ўсіх народаў, толькі кожнаму трэба пакінуць індывідуальны, нічым не абмяжованы, поступ наперад.

Чым край больш мае прамысловасьці, тым зьяўляецца багацейшым за іншыя край; найбяднейшым краем зьяўляецца той, які займаецца толькі сельскай гаспадаркай. У выпадку вайны, край фабрычны патрапіць ляпей вясці яе.

Нацыянальная школа паказвае на неабходнасць упрамысловаення краю з погляду на эканамічныя, грамадскія і палітычныя карысці. Для таго каб падняць у край фабрычнае вытворства, дзяржава павінна ўводзіць мыта на чужыя тавары, якія будуць прыходзіць на ўнутраны рынак.

Галоўнымі прадстаўнікамі гэтае школы былі: А. Мюллер, Ф. Ліст і Г. Кэрэй.

Адам Мюллер (1809 г.) бачыць аналогію паміж дзяржавай і чалавекам. Як чалавек імкнецца да роўнамернага развіцця ўсіх частцей свайго арганізму, так і дзяржаўны арганізм павінен імкнуцца да развіцця ўсіх яго функцыяў, а дзіліць функцыі паміж народамі ня можна. Спадчына пакатенняў сільна спятае цяперашняе, мінулае і будучае кожнага народу.

Фрыдрых Ліст, спачатку прыхільнік Адама Сміса, пазнаёміўшыся аднак у часе палітычнай эміграцыі (з Нямеччыны) з нацыянальным кірункам амерыканскай эканоміі, робіцца прыхільнікам яе поглядаў і, пасля павароту ў Нямеччыну, выдае ў 1841 г. сваю „Нацыянальную сыстэму палітычнай эканоміі“. Паводле Ліста, кожны народ мусіць прайсці этапы гаспадарчага жыцця: стан дзікасці, палывання, пастухоўства, земляробства, прамысловасці, земляробна-прамыслова-гандлёвы, але ня кожны народ праходзе іх у тым самым часе, а затым эканамічная вольнасць выклікала-бы падобныя слабейшых краёў, якія стаяць на ніжэйшай ступені развіцця. Эканамічная палітыка павінна быць выказам (вынікам) гаспадарчых патрэбаў народу. Ф. Ліст быў прыхільнікам увядзення мытнай тарыфы, пад яго ўплывам была заключана мытная унія ў Нямеччыне.

Гэврых Кэрэй, амерыканскі эканаміст, прыхільнік оптымістычнага кірунку класічнай школы, у сваім творы „Прошласць, цяперашнасць і будучына“ (1848 г.) крытыкуе тэорыю Рыкарда аб пераходзе ад лепшай зямлі да горшай, што вядзе за сабой зямельную рэнту.

Паводле Кэрэя, людзі перш займалі зямлю горшую, а пасля лепшую, затым тэорыя Рыкардо памылкова выясьняе паўстаньне рэнты.

У грамадзянстве Г. Кэрэй бачыць імкненьне да асоцыяцыі, церазмернаму цэнтралізму процістаўляецца закон „адліханьня“, дзеля гэтага не паўстаюць вельмі вялікія людзкія натоўпы; стаіць ён за самастойнае разьвіцьцё найлепшых натоўнаў—народаў; з увагі на тое што асоцыяцыя залежыць ад мены ўслуг, гандаля, як зьмяняючы яе інтэнсыўнасьць, павінен быць скасаваны. Пазьней ідэй Кэрэя былі прыняты солідарызмам.

§ 79. Псыхолёгічная або Аўстрыяцкая школа.

Псыхолёгічную школу называюць таксама Аўстрыяцкай, бо наўстала на ініцыятыве прафэсара Венскага Унівэрсытэту К. Мэнгэра. Розьніца яна ад лібэральнай школы тым, што калі, паводле лібэральнае школы, адзіным мотывам людскога дзеяньня меў быць матар'яльны інтэрас адзінкі, то псыхолёгічная школа цьвердзіць, што мы гаспадарым для задавальваньня ўсіх нашых патрэбаў, з якіх найважнейшая ёсьць тая, якая ў даны момэнт і ў данай адзінцы з найбольшай выступілае сілай. У зьвязку з гэтым, у меру палажэньня і фактычнага псыхічнага настрою, прычыны моральныя, грамадзкія, альтруістычныя, або якія-небудзь іншыя могуць пераважваць матар'яльны інтэрас. Пры дасьледзе сутнасьці гаспадарчых зьявішчаў трэба апірацца на распазнаваньні ўсіх псыхолёгічных мотываў нашай дзейнасьці.

Псыхолёгічную метуду дасьледу прытарынаваў Мэнгэр і яго школа да тэорыі вартасьці і цаны, а Бом-Бавэрк напырыў яе на тэорыю даходу з капіталу. Тэорыя вартасьці апіраецца на паняцьці крайняй пажытковасьці. Апрача таго цьвердзіць, што калі запас рэчаў навялічваецца, то крайняя пажытковасьць гэтых рэчаў зьмяняецца таксама з гэі прычыны, што натура нашага пажаданьня зьмяняецца ў меру большай магчымасьці задавальваньня нашай патрэбы. Чалавек лічыць вартаснай толькі такую рэч, якой уладаньне яму патрэбна для задавальленьня патрэбы. Рэчы вольныя, хаця і пажытковыя, ня маюць для нас вартасці. Вартасьць прадметаў, якія самаі працаі можам вольна памнажаць, ацэньваем паводле нашага інтарэсу зьбераганьня сабе працы ў параўнаньні з пажыткам прадмету. Вартасьць такіх прадметаў залежыць ад ступені людскога пажаданьня, густу і заможнасьці людзей і ад рэдкасці прадметаў.

Паводле гэтай тэорыі прадметы (рэчы), якія задавальваюць пільнейшыя патрэбы, маюць большую вартасьць чым

рэчы якія маюць задаволіць менш пільныя (борздыя) патрэбы (патрэбы пазьнейшыя ў часе). З гэтага Бом-Бавэрк выводзе сваю тэорыю аб даходах з капіталу, тлумачачы іх тым, што капіталісты аддае свае капіталы на пэўны час, затым, пасля ўплыву гэтага часу, павінен атрымаць зварот сваіх капіталаў з лішкаю, якая выраўнівае розніцу між пэпералінай вартасьцю капіталу і яго вартасьцю ў часе пазьнейшым. Існуючае дабро цэніцца больш як дабро, якое яшчэ мае ў будучыне паўстаць.

Да психалёгічнай школы належаць: К. Мэнгэр, Бом-Бавэрк, Маршалль і інш.

§ 50. Матэматычная школа.

Матэматычная мэтода дасьледу грамадзкіх зьявішчаў паліагае на абстрактным ізоляваньні зьявішчаў, якія даюцца прадставіць сябе ў цыфрах. Прыхільнікі матэматычнай школы стаяць на тым становішчы, што тэорыю зьнакомікі можна абняць точно матэматычнымі формуламі. Як іх асновай і спосабам рашэньня ёсьць раўненьне, таксама бачаць яго і ў вытворстве, гандлі, крэдыце і г. д.

Даныя аб эканамічных зьявішчах напр., аб рынковых цэнах, аб біржавых курсах, зьяўляюцца рэзультатам пачуцьця болю і прыемнасьці, паўстаючых у чалавека з прычыны яго патрэбаў, а гэтым самым зьяўляюцца пасрэдняй прыблізнай мэтай гэтых пачуцьцяў.

Як ужо было сказана вышэй, матэматычная школа стараецца ўсе эканамічныя зьявішчы выразіць раўненьнем. Так напр., мена зьяўляецца раўненьнем, у якім адна старана ёсьць адданы прадмет, другая — атрыманы; вытворства ёсьць раўненьнем, у якім адна часць ёсьць лік ужытнага добра, другая вытвараны прадмет; пазыка на процанты ёсьць раўненьнем, у якім адна часць ёсьць адданы прадмет другая — атрыманы прадмет з далічэньнем пэўнай роўнавартасьці за мінулы час і г. г. Нам вядома што асновай матэматыкі, асяродкам цяжкасьці і спосабам рапаньня задач ёсьць раўненьне. Бо-тож-бо-то эканамістыя, застасоўваючы матэматычную мэтоду да вырапаньня гаспадарчых пытанняў, маючы ўжо раўненьне, выражаючае нейкае зьявішча (послугоўваючыся альгебрычнымі знакамі) стараюцца гэтай дарогай вырашаць эканамічныя пытаньні.

Матэматычная школа да пацяцьця аб вытворстве далачае, апрача прыроды, працы і капіталу, чацьвэрты дзеінік — **прадпрыемлівасьць**. Яна кажа, што калі няма прадпрыемніка, то зямля будзе ляжаць адлотам, работнік ня знойдзе сабе працы, а капітал ня будзе прыносіць ніякіх даходаў у форме процантаў. Толькі прадпрыемнік бярэ на

сябе адказнасьць за арганізацыю вытворства і ён сам арганізуе яго, арэндуючы ад зямельных уласьнікаў зямлю за пэўны чыны, пазычаючы капітал ад капіталістых за пэўны процанты і наймаючы работніцкую сілу.

Эканамістыя з гэтае школы стварылі сваю тэорыю цэнаў. На іхняму існуюць два рынкі: адзін рынак услуг і другі рынак вытвараў. На рынку ўслуг дары прыроды (зямля, падземныя багацьці, сілы прыроды і інш.), капітал (у рознай форме крэдыту) і рабочая сіла зьяўляюцца ўслугамі, якія прапануюцца на заарэндаваньне. Прадпрыемнікі тут выступаюць у ролі патрабавальнікаў і на тых або іншых варунках закупаюць услугі і пущаюць у ход вытворства. На рынку ўслугаў выступаюць з аднаго боку ўласьнікі сілаў прыроды, капіталу і людзкой работніцкай сілы з другога — прадпрыемнікі. У залежнасьці ад посулы і патрабаваньня на рынку формуюцца цэны на ўсе ўслугі. Калі прадпрыемнікаў будзе шмат у параўнаньні з лікам услугаў, то цэны будуць мець навывшальную тэндэнцыю і наадварот.

На рынку вытвараў (готовых тавараў) ролі абедзьвюх старон мяняюцца. Прадпрыемнікі прапануюць свае тавары, а работнікі, зямельныя ўласьнікі, капіталістыя спаўняюць ролю патрабавальнікаў. На гэтым рынку вытвараў цэны таксама формуюцца ў залежнасьці ад посулы і ад патрабаваньня. Розьніца між рынкам услугаў і рынкам вытвараў зьяўляецца ў тым, што на першым рынку прадпрыемнікі спаўняюць ролю патрабавальнікаў услуг, а на другім — ролю пасуляючых тавары і наадварот, зямельныя ўласьнікі, уласьнікі капіталаў і работнікі на першым рынку спаўняюць ролю пасуляючых услугі, а на другім рынку ролю патрабавальнікаў тавараў. Такім чынам, рынак услугаў і рынак готовых тавараў знаходзіцца ў супольнай залежнасьці. Калі скажам, на рынку услугаў зьяўляецца ажыўленьне, г. зн. вялікае патрабаваньне на ўслугі (дзейнікі вытворства), то гэтае ажыўленьне выклікае большы зварот (рух) на таварным рынку, бо работнік мае працу і атрымлівае заробітчы плату, зямельны ўласьнік атрымлівае чыны, а ўласьнік капіталаў бярэ процанты і затым усе яны маюць магчымасьць купляць ад прадпрыемніка гатовыя тавары. Застой на рынку услугаў адбіваецца такім самым застоінным рухам на таварным рынку: патрабаваньне на тавары будзе малое. Каб гаспадарчае жыцьцё ішло нармальнай дарогай, трэба каб існавала раўнавага між абодвымі рынкамі. Гэта раўнавага ёсьць ідэальнай формай цяперашняга гаспадарчага жыцьця.

Да гэтай школы належаць: Jevons, Walras, Pareto, Bol-dio і інш.

§ 81. С о ц ы я л і з м.

Соцыялістычная школа існуе так даўно, як лібэральная, а можна нават цвярдзіць, што ёсць яна старэйшая, бо соцыялістыя былі нават у старадаўніх часоў, раней як наўстала навука палітычнае эканоміі. Калі напярэднія школы найбольш займаліся справамі, што датычаць вытворства, то соцыялістычныя школы найбольшую ўвагу зварачуюць на размеркаванне даходу. Сацыялізмам называюць эканамічны кірунак, які імкнецца да скасавання няроўнасці ў размеркаванні грамадскага даходу, якая наўстае з прычыны права ўласнасці на сродкі вытворства.

Усе соцыялістычныя школы лічаць цяперашнюю капіталістычную арганізацыю грамадзянства за поўную розных недарэчнасцяў, якія не даюцца адкінуць, а гэтым самым прызначваю на згубу ў бліжэйшай або далейшай будучыні. Крыніцай усяго зла ёсць індывідуальная ўласнасць (выключнае права карыстання і распараджання рэчамі аж да нішчэння іх), якая заўсёды імкнецца да адданья інтарэсу цэлага грамадзянства ў рукі невялікага ліку адзінак каб жменька прывіляваных людзей жыла коштам спродетарызаваных масаў.

Соцыялістычныя школы чакаюць новага ладу, у якім-бы прыватную ўласнасць і працу на чужы рахунак, калі ня зусім скасаваць, то прынамсі зьвясці да мінімуму. Узалежнасці ад поглядаў на гэта соцыялістычныя школы можна падзяліць: на 1) **камуністых і анархістых**, жадаючых скасавання прыватнай уласнасці зусім; 2) на **коллектывістых**,—якія дамагаюцца скасавання прыватнай уласнасці толькі на сродкі вытворства; урэшце, на **народных соцыялістых**, жадаючых скасавання прыватнай уласнасці толькі на зямлю і дамы. Глянем цяпер, як гістарычна разьвівалася соцыялістычная школа.

а) **Рацыяналістычны соцыялізм.** Ужо ў старадаўніх часоў тагочасныя людзі навуці займаліся пытаннямі, што датычаць арганізацыі грамадзянства. Плятон (429 — 384 п. в. Х.) быў прыхільнікам соцыялістычнага ладу грамадзянства і ў сваім творы „Рэспубліка“ апісвае ідэальны грамадзкі лад.

Пазней **Тамаш Морус** (1478 — 1535 г.) у сваім творы „Утопія“ крытыкуе тагочасны грамадзкі лад і працістаўляе яму ідэальны лад, які быццам існуе на востраве Утопіі. Т. Морус прызнае праступак за рэзультат благой арганізацыі грамадзянства; як толькі зменіцца на лепшае гэты лад, дык знікнуць і праступкі. Жыцьцё на востраве Утопіі арганізавана так: Утопія мае 54 месцы і вясковае насячэнне; ўсе працуюць на зьмему, то ў месце, то на вёсцы; працуюць толькі па 6 гадзін у дзень, рэшту часу выпаўняе

навука, ігры; гаспадарствам кіруюць асобы, выбіраныя штогод; горшыя работы выпаўняюць парабкі — нявольнікі, якіх палажэньне так добрае, што чужынцы самі па добрай волі (самаходзь) ідуць у такую няволю; законаў ёсьць так мала, што кожны ведае іх напамяць; золата прызначана на кайданы.

Тамаш Коппанэля (1568 — 1639), прыхільнік соцыялістычнага ладу, бяручы прыклад з Плятона і Моруса, расказвае аб „Гаспадарстве Сонца“, якое адведзець меў пэўны капітан. Гэным гаспадарствам кіруе Мэтафізык — найвышэйшы духоўнік, пры дапамозе міністраў: Сіла (М. Ваіны), Мудрасьць (М. Мастацтва і Навукі), а ніжэйшыя ўраднікі набіраюцца з вучоных. Уся веда выпісана на мурах места, каб кожны падчас спацыру мог паглыбляць сваю навуковую маемасьць; уласнасьць ёсьць толькі супольная, гаспадарчае дабро дзеліць паміж усімі спецыяльныя ўраднікі; дзякуючы поступу тэхнікі, ўсе працуюць толькі 4 гадзіны ў дзень; вазы езьдзяць самі пры помачы нарусаў і г. д., багацце апрананьне, падмалёўваньне, нашэньне абсацаў было каранем сьмерці.

Робэрт Оўэн (R. Owen) 1771—1856 г.). Самавук, дзякуючы нязвычайнай энэргіі і працавітасьці, даходзе да дырэктара фабрыкі, дзе працуе моральна найгоршы работніцкі элемент. У працягу некалькіх гадоў Оўэн перарабляе свабодна-работніцкую калёнію на прыкладную асаду дарогай паліпшэньня матарыяльных варункаў работнікаў, скарачваньня часу працы, паліпшэньня кватэрных варункаў, навукаў і г. д. Вялікая ўдача, якая была спадарожніцай усіх яго пачынаньняў, падахвочвае яго да пляну перарабленьня ўсяго грамадзянства. Ідуць ў гэтым кірунку Оўэн распарадаў усю сваю маемасьць, пераехаў у Амэрыку і там заляжыў новую колёнію, па прыкладу якой мелася перарабіць уся арганізацыя грамадзянства. Аднак гэта колёнія з ідэальным ладам распалася, дзякуючы нягодзе яе жыхароў.

Робэрт Оўэн быў ініцыятарам саюзу вялікіх грамадзкіх рэформаў, якога мэтай было паліпшэньне быту работніцкае клясы праз: арганізаваньне гадзін працы, забарону працаваць дзесям, арганізацыю супольных работніцкіх таварыстваў, зьберагальных касаў і спажывецкіх крамаў. Р. Оўэн быў тварцом работніцкіх прафэсійных саюзаў.

Кароль Фур'е (Charles Fourier 1772—1837) спачатку працаваў як суб'ект у гандлёвай фірме, але згубіўшы ахвоту да свае працы, бо на кожным кроку спатыкаў эксплуатацыю, Фур'е бярэцца за ідэю перарабленьня грамадзянства. Паводле Фур'е чалавек мае прыроджаныя інстынкты заўсёды добрыя, абы толькі іх добра выкарыстаць. Каб гэтыя інстынкты мэтна выкарыстаць, трэба арганізаваць камунальнае жыцьцё ў асобных інстытуцыях, называных фаліетэ-

рамі. Фаліястэры складаюцца з волаасьцяў—фалянгаў, у якіх самастойна арганізавана гаспадарчае жыцьцё.

Дзеля таго, што час працы знаходзіцца ў адваротна-прапорцыянальных адносінах да прыёмнасьці, з якой выкаўняецца праца (закон атракцыі), у фаліястэрах працуюць на зьмену: трохі працуюць на раллі, трохі займаюцца рамяслом і г. д.

Уласнасьць ёсьць супольнай; выхаваньне дзяцей апаіраецца на ўмелым разьвіцьці прыроджаных інстынктаў. Збудоваўшы мадэль фаліястэру К. Фур'е прабаваў схіліць розных багатыроў і палітыкаў да субсыдыяваньня гэтых інстытуцыяў і да канца свайго жыцьця чакаў па 2 гадзіны штодзень на паяўленьне аднаго з 4.000 кандыдатаў, вызначаных ім, які мае даць яму 15.000.000 франкаў на зьдзяйсненьне проектаў.

К. Фур'е ў сваіх проектах меў на мэце ўвясці камунальны лад, выкарыстаць закон атракцыі працы, выкінуць вялікі ланцуг пасрэднікаў пры мене, абняць усё вытворства праз консумэнтаў. Гісторыя аб „яблыку“ Фур'е, якая трапілася яму ў жыцьці, вельмі ярка выказвае шкоднасьць вялікага ліку гандляроў, праз рукі якіх кожны тавар праходзе ад прадукцэнта да консумэнта. Нягодзячыся з гэтакім станам рэчаў, і каб абмінуць ланцуг гандляроў, Фур'е патрабаваў асновы пад ідэю коопэратывізму.

Сэн-Сімон (Saint Simon 1760—1825) таксама прыхільнік соцыялістычнага ладу ў сваёй „Параболі“ крытыкуе цяперашні грамадзкі лад. Дзеліць ён усіх людзей на „трутняў“ і „пцолаў“,—працавітых і гультаёў; будучы лад „Індустрыялізм“ будзе мець толькі працавітых людзей; грамадзянства будзе арганізавана на спосаб вярстатаў, кіраваных банкерамі і прамыслоўцамі, якія маюць дарадчыя органы—палаты зложаныя з спецыялістых усялякіх галін жыцьця. Сэн-Сімон дамагаецца каб усе заняткі былі публічнымі функцыямі, дзеленымі і аплатаванымі гаспадарствам. У такім ладзе кожны атрымліваў-бы наводле свае здольнасьці і дзеньняў.

Усе вышэйі ўспомненыя прыхільнікі соцыялізму належаць да кірунку рацыяналістычнага, або, як некаторыя называюць, утопічнага соцыялізму. Аснаўной тэзай гэтага камуністычнага кірунку было тое, што ён хацеў напавіць грамадзкія адносіны дарогай рэформаў праведзеных па-за грамадзянствам, падаваў проекты перабудовы грамадзкага ладу не апёртыя на эканамічных законах, бо не апіраў іх на сілах грамадзянства, а на добрай волі адзінак, адкідаючы думку аб здэтэрмінаваным гаспадарчым разьвіцьці.

б) **Навуковы соцыялізм.** Навуковыя асновы цяперашняга соцыялізму найцясьцей выяўляюцца з Каралём Марксам, якога можна лічыць тварцом гэтага кірунку ў палітычнай эканоміі. Апрача Маркса да гэтаі школы належаць Ф. Энг-

гэльс, Ф. Ляссаль і інш. Школа гэта мае характар наскрозь дэтарміністычны і зусім не прырэчыць існаваньню натуральных (прыродных) законаў. Толькі, палчас, калі з гэтымі словамі „закон натурны“ лібэральная школа думала паняцьце аб сталасьці і нязменнасьці, то для навуковага соцыялізму азначае яно ідэю перамены і бесканечнага ператвареньня. У аснове навук К. Маркса ляжаць 3 тэорыі: тэорыя гістарычнага матэрыялізму, тэорыя надвартасьці і тэорыя класавой барацьбы.

Тэорыя гістарычнага матэрыялізму заключаецца ў тым, што гаспадарчыя адносіны, або формы вытворства і тэхнікі прадукцыі, становяць аб усіх праявах грамадзкага жыцьця, хаця-бы ад гаспадаркі найдалейшых і ў гераххі грамадзкіх фактаў найвышэйшых: аб палітычным ладзе, аб эгічных поглядах, рэлігійных, эстэтычных і інш. Усялякая новая здабыча ў галіне тэхнікі, пасьля прытарнаваньня яе ў прадукцыі, зьмяняе грамадзкі лад, зьмяняе рэлігійныя вераваньні, палітычны лад і інш. К. Маркс пісаў: „Мяняючы формы прадукцыі, зьмяняюць людзі грамадзкія адносіны. Ручны млын дае фэадальнае грамадзянства, паравы млын — грамадзянства з прадпрыемнікам — капіталістам. У зьвязку з тым, што заўсёды ёсьць поспех у тэхніцы, з яго разьвіцьцём, мусяць наступаць перамены грамадзкага ладу“.

Вартасць тавараў, паводле Маркса, мерыцца грамадзка-неабходнай працай, г. ё. працай, пры якой увесь рынак будзе задаволены.

Тэорыя надвартасьці — апіраецца на прадукцыйнасьці працы. Чалавек у працягу поўнага часу можа больш вытварыць, чым патрабуе на сваё ўтрыманьне. Вот-жа-ж паводле Маркса прадпрыемнік змушае работніка да поўнай працы, г. зн. да адданьня з боку работнікаў усіх сваіх сілаў, а плаціць яму толькі за неабходную працу, г. зн. за тую часць працы, якая была-б патрэбна, каб работнік вытварыў сабе свае сродкі ўтрыманьня. Гэта розьніца паміж поўнай працай і неабходнай пры прадажы тавару ідзе проста ў кішаню капіталістага.

Вось як апісвае тварэньне дадатковай вартасьці К. Каўтскі:

„Вот мы маем ткача, працуючага на ўласны рахунак. Ткацкі варстат ёсьць ягонай ўласнасьцю, сам ён купляе пражу, працуе столькі і ў такім часе, калі захоча; прадукт працы ёсьць яго ўласнасьцю. Аднак, дзякуючы абядненьню, ён змушаны прадаць варстат. З чаго ён будзе жыць, калі не наймецца капіталістаму, каб для яго працаваць?! Капіталісты купляе работніцкую сілу ткача, варстат, пражу і кажа яму працаваць пры сваім варстаце. Куплены капіталістам ткацкі варстат ёсьць можа гым самым, што прадаў

ткач. Калі-б нават ня так было, то аднак ткач гчэ далей тым самым спосабам, што і даўней; звонку працэс працы зусім не зьмяніўся.

А ўсё-ж адбыліся дзёве вялікія перамены; ткач не працуе больш для сябе, але для капіталістага. Капіталісты пільнуе яго пры працы і даглядае, каб не працаваў навольна або нядбала і г. д., апрача таго прадукт працы работніка не да яго самога належыць, але да капіталістага.

Гэта ёсць першы ўплыў капіталу на працэс працы, на апанаваньні ім працэсу вытвораньня. Як улажыўся цяпер працэс тварэння вартасьці?

Данусьцім, што капіталісты купіў работніцкую сілу на адзін дзень. Неабходныя для ўтрыманьня работніка сродкі жыцьця былі вытвораны ў працягу 6 гадзін. Столькі-ж часу такой жа працы ўмяшчаюць 3 маркі. Капіталісты купіў работніцкую сілу за суму роўную яе вартасьці; плаціць работніку за дзень 3 маркі.

Данусьцім, што капіталісты лічыць бавоўняную пражу за ўжытковую вартасць, якое вельмі шукаюць і якая лёгка дасца прадаць, і пастанаўляе такі вытвараць пражу, купляе прылады працы—для прастаты прыем, што імі зьяўляюцца асобныя верацёны і бавоўна. У адным фунце бавоўны зьмяшчаюцца — данусьцім — дзёве галзіны працы; каштуе ён 1 марку: з фунта бавоўны выпраці фунт пражы. Пры выпражы 100 фунтаў бавоўны будзе спажыта напр. адно верацёно; пры выпражы 1 фунта $\frac{1}{100}$ - верацёна. Верацёно зьмяшчае 20 гадзін працы, дык раўняецца 10 маркам. За гадзіну можна выпрасьці 2 ф. бавоўны, а за 6 гадзін 12 фунтаў; гаворым увесь час аб нармальных, у сярэднім грамадзка-неабходных варунках вытворства.

Колькі вартасьці будзе ўмяшчаць у гэтых варунках 1 фунт пражы?

Перш за ўсё трэба прыняць над увагу вартасць спажытых пры вытвораньні верацён і бавоўны. Уходзяць яны без усялякіх перамен у прадукт вытворства. Ужытковая вартасць бавоўны і верацёна зьмянілася, аднак менная вартасць ёсць тая самая. Зразумелым робіцца гэта, калі паглядзець на розныя, да вытвораньня аканчальнага прадукту неабходныя працэсы працы, як наступаючы на сабе часьці таго самога працэсу. Данусьцім, што прадзільнік ёсць адначасна плянтатарам бавоўны і выпрадае бавоўну зараз жа пасля яе атрыманьня; пражы ёсць цяпер вынікам працы плянтатара і прадзільніка, а яе вартасць мерым часам працы, грамадзка-неабходным для вытворэння бавоўны і перарабленьня яе ў пражу. У вартасці вытвару (прадукту) нічога ня зьменіцца, калі абодва гэтыя працэсы працы, пры рэпце нязьменных варункаў - былі выкананы на ра-

хунак розных людзей. Вартасць ператворанай бавоўны зьявіцца другі раз у пражы; тое самое ёсьць з вартасцю ўжытых верацён. Аб паможных матяр'ялах не гаворым тут дзеля ўпрашчэньня вывадаў.

Да перанесенай вартасці далучаецца вартасць, даданая бавоўне працай прадзільніка. У працягу гадзіны можам выпрасьці 2 фунты; дапусьцім, што марка заключае 2 гадзіны працы. Тады гадзіна працы стварыла вартасць $\frac{1}{2}$ маркі.

Вартасць 1 фунта пражы раўняецца вартасці: 1 фунта бавоўны (= 1 мрк.) + $\frac{1}{100}$ верацёна (= $\frac{1}{10}$ мрк.) + $\frac{1}{2}$ працы (= $\frac{1}{4}$ мрк.), або ў марках: $1 + \frac{1}{10} + \frac{1}{4} = 1$ мрк. 35 фэнігаў.

За 6 гадзін будзе выпрадзена 12 ф. пражы, вартасць 16 мрк. 20 ф. Колькі каштавала капіталістаму дацяць гэтага рэзультату? Ён выдаў на 12 ф. бавоўны 12 мрк., на $\frac{12}{100}$ верацяна 1 мрк. 20 ф., на работніцкую сілу 3 мрк. Разам 16 мрк. 20 ф., дык столькі, колькі варта пражы.

Дагэтуль праца не прынесла яму ніякай карысьці, купленай работніцкая сіла не стварыла яму яшчэ дадатковай вартасці. Аднак нашага капіталістага ня страпа гэта. Бо-ж ён купіў ужытковую вартасць работніцкай сілы на цэлы дзень; купіў ён сумленна, за яе поўную вартасць. Не намерваецца сказаць работніку: „Купіў я тваю работніцкую сілу за суму грашай, заключаючых у сябе 6 гадзін працы. Працаваў ты 6 гадзін для мяне, нашыя рахункі выраўняліся, бываў здароў!“ Замест гэтага кажа яму: „Купіў я тваю работніцкую сілу на цэлы дзень, праз увесь дзень належыш да мяне, дык працуй далей, аж накойкі хопіць табе сілы, не марнуючы часу, бо ён ня твой, а мой“. Дык кажа ён работніку працаваць ня 6, але напр., 12 гадзін.

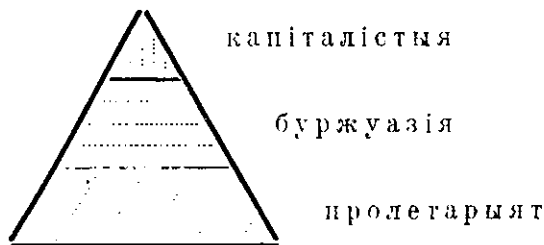
Пасля далейшых 6 гадзін, па аканчаньні работніцкага дня, ён лічыць другі раз. Мае цяпер 24 ф. пражы вартых 32 мрк. 40 ф. Расходы такія: 24 ф. бавоўны за 24 мрк., $\frac{24}{100}$ верацяна за 2 мрк. 40 ф., 1 работніцкая сіла за 3 маркі, разам 29 мрк. 40 ф. З прыемнасьцю замыкае сваю рахунковую кнігу. Зыскаў 3 маркі; „зарабіў“ іх, як пьвердзіць. Зарабіў іх, дабыў дадатковую вартасць, не перашагнуўшы законаў таварнай мены. Бо-ж купіў ён бавоўну, верацяно, работніцкую сілу паводле іх вартасці. Здабыў дадатковую вартасць, дзякуючы спажыцьцю купленых тавараў ня ў ролі прадметаў чужых наднябеньню, але прыладаў вытвораньня і дзякуючы таму, што выкарыстаў ужытковую ўласнасьць купленай работніцкай сілы па-за пэўны азначаны пункт.

Працэс вытворства пад панаваньнем таварнага вытвораньня заўсёды ёсьць працэсам тварэньня вартасці, ня глядзячы на тое, ці выконваецца пры помачы ўласнай, ці

купленай работніцкай сілы; адволькава-ж толькі прадоўжаны за пэўны працяг часу працэс тварэння вартасці робіцца таксама тварцом дадатковай вартасці...

Так сама і селянін, абсваючы сваю зямлю і рамесленік працуючы на ўласны рахунак, могуць працаваць больш як неабходны час для выраўнання коштаў, спажытых на жыццё сродкаў. І яны могуць вытвараць дадатковую вартасць і іх праца можа быць працэсам тварэння дадатковай вартасці. Але калі гэты працэс пачынае адбывацца пры помачы купленай чужой работніцкай сілы, тады ён ёсць **капіталістычным працэсам вытворства, які на сваёй сутнасці, з сваіх пятаў і з мусу ёсць працэсам тварэння дадатковай вартасці**".

Тэорыя класнай барацьбы. Грамадзкай класай Маркс называе грамадзкі слой, маючы адналітую (адволькава) эканамічную ідэалёгію. У грамадзянстве Маркс бачыць аснаўныя тры класы: **пролетарыят** — класа, якая сваё існаванне анірае толькі на сваёй працы (фізычнай або мыслёвай), класа гэта жыве з дня на дзень, „жалезны закон платы“ не пазваляе пролетарыяту на дабрабыт; **буржуазія**, — класа дробных ўласнікаў, якая цягне свае даходы з працы і капіталу пераважна невялікага; **капіталістыя**, — ўласнікі сродкаў вытворства, дзякуючы якім маюць даходы бяз працы. Ёсць яшчэ чацвёрты слой дэмпіёнпролетарыяту, зложанага з жабракоў і палонкаў, што жывуць коштам буржуазіі і капіталістых. Паводле Маркса, гісторыя людзкасці ёсць гісторыяй класвай барацьбы. У кожным перыядзе часу існуюць класавыя антагонізмы, якія вельмі сільна выступаюць пры цяперашнім ладзе. Чым больш класа капіталістых у нагоні за вялікімі прыбыткамі і канкурэнцыйнымі цэнамі на тавары высківае работнікаў, тым больш павялічваецца прорва паміж класай пролетарыяту і капіталістых. Аднак капіталізм будзе апошняй формай антагоністычнай прадукцыі, рынець ён дзякуючы поступу тэхнікі, які вядзе за сабой акумуляцыю капіталаў і паўпэрызацыю масаў, і наступнай формай будзе калектывісцкі лад, пры якім прылады вытворства будуць супольнай уласнасцю ўсіх працуючых. Гэта схэматычна выясьняе Марксаўская піраміда.

Маркс кажа, што гаспадарчае развіццё выказвае тэндэнцыю да гібелі меншых самастойных прадпрыемстваў, так што прадукцыя концэнтруецца што-раз больш у руках невялікага ліку капіталістых, якія zatrudняюць у сваіх руках што-раз большыя масы работнікаў. Капіталы, концэнтруючыся ў руках капіталістых павядаюць за сабой зніканьне буржуазіі, якая будзе пролетарызавацца. А як надойдзе час, калі будуць існаваць з аднаго боку вялізарныя масы пролетарыяту, а з другога — некалькі ўласнікаў усяго капіталу, вельмі лёгка будзе адабраць ад іх прылады працы і аддаць пролетарыяту. Перавернецца тады піраміда цяпершняга грамадзкага ладу, на гары будзе той самы пролетарыят, які калісь быў на нізе. Наступіць гэта дарогай эвалюцыі, дарогай — концэнтрацыі капіталаў, якая мусіць прывесці як рэзультат перамам тэхнікі вытворства.

Каб даць больш ясны абраз гістарычнае перамены гаспадарчых адносін, як іх сабе прадстаўляў тварэц навуковага сацыялізму К. Маркс, ніжэй палаём вывады К. Каутскага з VII раздзелу яго кнігі аб эканамічных навуках К. Маркса: ..., першабытны спосаб вытвараньня асноўнаецца на грамадзкай, плянова арганізаванай працы і вымагае, каб прылады вытвараньня і вытвары былі грамадзкай уласнасцю. Вытвары падлягаюць падзелу і ў зьвязку з гэтым робяцца індывідуальнай уласнасцю, але настолькі, на колькі яны ёсць прадметам ужытку. Як беспасрэдні плод грамадзкай працы, вытвары дастаюцца перш за ўсё грамадзянству.

Гэты спосаб вытворства астаецца выперты праз звычайнае таварнае вытвараньне незалежна ад сябе працуючых прыватных работнікаў, вытвараючых наасобку пры помачы ўласных прыладаў працы вытвары, якія становяць прыватную ўласнасць кожнага з іх.

Аднак з звычайнага таварнага вытворства паўстае капіталістычнае таварнае вытворства; месца незалежна вытвараючых асобных работнікаў займаюць вялікія сконцэнтраваныя прадпрыемствы, вытвараючыя тавары незалежна ад сябе, але маючыя ўнутраную пляновую і грамадзкую арганізацыю вытворства. Дзякуючы таму, што гэтыя вялікія капіталістычныя прадпрыемствы займаюць між сабой палажэньне вытварыцеляў тавараў, іх адносіны апіраюцца на мене тавараў, значыцца на праве ўласнасці звычайнага таварнага вытвараньня, на прыватнай уласнасці прыладаў вытворства і вытвараў.

У гэтым стане прыватная ўласнасць змяняецца на сваю процілежнасць.

У звычайным таварным вытворстве прыватная ўласнасць была вынікам і плалом працы. Работнік быў уласнікам сваіх прыладаў вытворства і сваіх вытвараў. Капіта-

лістичнае вытворства зрывае сувязь між працаю і ўласнасцю. Вытвар не належыць больш да работніка. Прылады вытворства і вытвары належаць да непрацуючых. Зьмена вытворства ў грамадзкае на капіталістычнай аснове даконваецца што-раз то ў большай меры, як зьмена непрацуючых на ўласнікоў багацця, а работнікаў на неўладкачых...

У сыстэме таварнага вытварэння грамадзкія варункі вытворства робяцца сілай перарастаючай асобных вытварыцеляў. Вытварыцель робіцца нявольнікам вытворства; яго палажэнне робіцца тым горшым, што яго паны ня кажучь яму, што мае рабіць, не паведамляюць яго, якія ёсць іх патрэбы, але кажучь яму іх адгавяць. Вытворства падлягае цяпер законам, незалежным ад вытварыцеля, дзеючым часта нароўні з законамі прыроды незалежна ад яго волі, законам праяўляючымся ў перыядычным наступанні ненармальнага адносін, як спаданьне цені, дарагоўля і г. д. Гэтыя ненармальнасці пасколькі вынікаюць з грамадзкіх прычын ёсць невялікія, абмяжоўваюцца да цесных рамак пакуль пануе звычайнае таварнае вытворства адпаведна да ніжэйшай прадукцыі раздробленых прадпрыемстваў асобных работнікаў.

Капіталістычны спосаб вытворства палымае ў выдзіжных разьмерах прадукцыюнасць працы, распутвае ён і колёсальна павялічвае вытворчыя сілы, або лены грамадзкай, мэтна з'арганізаванай, працы, бяручай на свае ўслужы зьяўлення ведай сілы прыроды. Дзякуючы гэтаму мяняецца перыядычны наварот ненармальнага адносін, у якіх праяўляюцца законы таварнага вытворства, а якія даўней вялі за сабой толькі мясцовыя, лёгка цярпімыя і перамагальныя няпрямнасці ў перыядычных катастрофы, трываючыя дзюль гады, адведваючы гаспадарствы і коштэнты, вядучыя за сабой страшэнныя знішчэнні; мяняюцца яны ў перыядычных катастрофы, якіх разьмеры і інтэнсыўнасць узрастаюць разам з капіталістычным спосабам вытворства і — як здаецца — робяцца хранічнай хваробай.

У ладзе першабытнага камунізму, у якім прадукт грамадзкай працы належыць да грамадзянства і якое само яго дзеліць паводле грамадзкіх патрэбаў — між адзінкамі, узрастае разам з прадукцыюнасцю працы і ўдзел адзінкі ў яе выніках.

Пад панаваўнем таварнага вытварэння ўзрастае маса ўжывовых вартасціў, адказваючая пэўнай велічыні вартасці разам з узростам прадукцыюнасці працы. У звычайным таварным вытварэнні прадукт працы звычайна належыць да работніка. Можна ён яго цалком або часцямі спажыць; у гэтым выпадку ўзрастае колькасць прадметаў ужытку, якімі распараджаецца адносна да ўзросту прадукцыюнасці яго працы. Можна ён аднак таксама вымяняць.

цэлы вытвар або яго часць; у звычайным таварным вытвараньні падлягае мене толькі малая часць вытвару... Тутака ўзрост прадукцыйнасьці працы зусім выходзе на карысьць работніка.

У капіталістычным спосабе вытвараньня работніцкая сіла сама ёсьць таварам, якой вартасць, таксама як і кожнага іншага тавару змяняецца ў залежнасьці ад узросту прадукцыйнасьці працы. Чым большая прадукцыйнасьць працы, тым меншы адносна атрымлівае ўдзел у яе вытвары работнік у цэне свае работніцкай сілы. Чым больш пануючым будзе капіталістычны спосаб вытворства, тым больш маса народу складваецца з нанятых работнікаў, тым больш будзе такіх, якія не карыстаюць з плоду павялічанай прадукцыйнасьці свае працы.

Усе гэтыя процілежнасьці вытвараюць па неабходнасьці спрэчкі між класай капіталістых і работнікаў, спрэчкі, якія будзяць мясцовую сьведамасьць работнікаў і напіхаюць іх да палітычнай дзейнасьці, прызваючы да жыцьця ўва ўсіх капіталістычных краях работніцкія партыі...

Усё імкнецца да разьвязаньня супярэчнасьцяў уцялесненых у капіталістычным спосабе вытворства, супярэчнасьцяў між грамадзкім характарам працы і формай уласнасьці прыладаў вытворства і вытвараў.

Здаецца, што ёсьць магчымыя толькі дзьве дарогі да разьвязкі гэтай супярэчнасьці: абедзьве імкнучца нагадзіць спосаб вытворства з уласнасьцю. Адна з іх вядзе да скасаваньня грамадзкага спосабу працы, да павароту да простага таварнага вытвараньня, да заступленьня вялікага прадпрыемства рамяслом і дробнай сялянскай уласнасьцю. Другая ня сіліцца прыстасаваль вытворства да спосабу прыўлапчэньня, але скараэй спосаб прыўлапчэньня да вытворства, дык вядзе яна да грамадзкай уласнасьці сродкаў вытворства і вытвараў...

То-ж пазнаём толькі адзіную дарогу, па якой пойдзе разьвіцьцё грамадзянства: ёй ёсьць прыстасаваньне формаў уласнасьці да формаў вытворства, забраньне прыладаў вытворства грамадзянствам, закончвае зусім правядзеньне зробленай капіталам толькі напалавіну перамены па-асобнага вытворства ў грамадзкае...

Месяца анархічнага вытворства тавараў заіме пляновая і сьвядомая арганізацыя прадукцыі. А разам з гэтым пачнецца для чалавецтва новая эра"...

в) **Аграрны соцыялізм.** Нацыяналізацыя зямлі, называная таксама аграрным колектывізмам, ёсьць фактычна частковым колектывізмам, так як колектывізм частковым камунізмам. Колектывізм дамагаецца супольнай уласнасьці капіталаў і сродкаў прадукцыі, пакідаючы ў прыватнай уласнасьці сродкі спажыцьця. Аграрны соцыялізм дамагаецца

нацыяналізацыі зямлі, хоча ўвясці толькі супольную зямельную ўласнасць, пакідаючы на іншае дабро прыватную ўласнасць.

Аграрны сацыялізм апіраецца на такой аснове. Прыватная ўласнасць настолькі мае рацыю быту, на колькі адносіцца да вытвараў людзкой працы. У сувязі з тым, што зямля ёсць творам прыроды, а не чалавека, а прырода стварыла яе для ўсіх, дзеля гэтага зямля ня можа быць прадметам прыватнай уласнасці, а калі такая існуе, дык ёсць нічым іншым, як самапраўствам. Дык трэба з гэтым раз пачаць і аддаць зямлю толькі ўпраўненым, г. зн. грамадзянству. Дасягнуць гэтага можна рознымі спосабамі.

Першы з іх заключаецца ў адабранні зямельнае ўласнасці характару векавога і замене яго ў род арэнды, або прасцей у часовую арэнду, аддаваную гаспадарствам дарогай канцэсіі.

Другі спосаб, называны сістэмай аднаго падатку, палгаў-бы проста на абцяжэны зямельнае ўласнасці ўрастачым падаткам: гэты падатак навінен-бы быць так сконструаваны, каб павышаўся ў меру ўзросту даходу з зямлі.

Прадстаўнікамі аграрнага сацыялізму, які ўказвае на неабходнасць уграмадзкавання зямельнай рэнты і спынення толькі зямельнае прыватнае ўласнасці, як крыніцы няроўнага размеркавання грамадзкага даходу былі ў Амэрыцы Г. Жорж і ў Англіі А. Р. Валас.

г) **Рэвізіянізм.** Крытыку тэоры Маркса падняў сацыялістычны кірунак называны рэвізіянізмам з Бэрнштэйнам і Давідам на чале. Тэорыю вартасці і надвартасці Маркса крытыкуе немхолёгічная школа (Бом-Бавэрк „Тэорыя эксплёатацы“).

Той нібы гістарычны закон, становячы аснову ўсяго калектывізму, наводзе якога індывідуальнае вытворства паступова мусіць перайсці ў калектывнае вытворства, ёсць не адпаведным уагудненнем, бо многа ёсць гаспадарчых зьявішчаў зусім яму прэчных. У зямельным вытворстве ня можна прывясці ніякага доваду, які-бы гаварыў за гэта, а нават, у меру ўзросту ваялення і поступу земляробскай культуры, земляробскія гаспадаркі робяцца штораз меншымі, а сістэму акцыяных супалак бачым прытарыванай да зямлі толькі ў некалькіх зусім вынятковых выпадках.

Э. Давід цвердзіць, што ў аграрных адносінах ідзе дэканцэтрацыя капіталаў, бо земляробскае вытворства ня ёсць мэханічным працэсам, але арганічным, ня можа карыстаць з такога палзелу працы, як мэханічнае вытворства, ня можа карыстаць з цэнтральных матораў. Наадварот, малая зямельная ўласнасць можа быць эксплёатована інтэнсыўней за вялікую, яна больш незалежна ад рынковых

цэнаў на збожжа, ад гаспадарчых крызесаў і г. д., могучы адначасна вясці гаспадарку малочную, галоўлю дамowych штушак і г. д.

Што датычыць канцэнтрацыі капіталаў, то хоць фактычна адбываецца яна ў некаторых галінах прамысловасці, аднак у іншых заўсёды пераважае дробная прадукцыя, якая з часам пад уплывам новых вынаходаў у галіне тэхнікі, напрыклад, адпаведнага выкарыстаньня матэрыялу унутранага згараньня, можа заняць домінуючую ролю ў прамысловасці.

З другога ізноў боку сіла ўласнікаў ня толькі змяншаецца, як кажуць калектывістыя, але наадварот заўсёды ўзрастае. Тысячы малых капіталістых, маючых дзяржаўную рэнту, гаралжныя аблігацыі, чугуначныя акцыі, або закладныя лісты -- а лічба іх расце заўсёды — аказваюць таксама прывязаннасць да сваіх вартасных папераў, як сялянін да свае зямлі. Ёсць ведама, прынялі-б яны з ахвотай прыняць роўнага размеркаваньня, якое пазволіла-б ім павялічэнне свайго капіталу шляхам удзелу ў маёмасці багатых, але напэўна не афярвалі-б сваіх зберажэнняў на карысць неазначанага калектывнага права на грамадзкі капітал.

Прадстаўнік рэвізіяністычнага кірунку Бэрнштэйн цвёрдзіць, што ў гістарычным развіцці рапучае значэнне маюць ня толькі эканамічныя дзейнікі, але і адносіны палітычныя, праўныя, рэлігійныя, звычайныя; а соцыялістычная супольная ўласнасць наступіць дзякуючы арганічнай грамадзкай эвалюцыі.

Проціў рэвізіяністычнага кірунку выступаюць „отродоксы“ Каутскі, Вандэрвэльд і іншыя, якія цвёрдзяць, што парцэляцыя зямлі, якая цяпер адбываецца, ёсць пераходная ступень да цэнтралізацыі зямельнай прадукцыі і што дробныя ўласнікі трымаюцца зямлі толькі таму, што вядуць „конкурэнцыю з галоднай сьмерцю“.

§ 82. Грамадзкі солідарызм.

Калі індывідуалізм лібэральнай (клясычнай) школы пачаў уступаць у граніцы суровага эгоізму, з другога боку, соцыялізм імкнуўся да скасавання зусім значэння індывідуальнасці, — тады, як рэакцыя проці абодвух кірункаў, зьяўляецца іншы кірунак, сярэдні ўмяркаваны, названы грамадзкім солідарызмам. Пабудавалі яго на свядомасці ўзаёмнай залежнасці людзей між сабой. Мае ён на мэце захаванне індывідуалізму, але абмяжованага поглядамі на грамадзкае дабро. Тут ходзе аб вырабленні ў сабе пачуцця грамадзкага абавязку і адказнасці за свае па-

ступкі. Адзінка праз усё сваё жыццё бяз перастанку карыстаецца ўстановамі і грамадзкімі вытварамі, на вытворства якіх складаецца магутны лік людзкой працы, укладанай у розных мясцох і часоx. А калі адзінка ўжывае моральнае і матар'яльнае дабро розных грамадзястваў, — дык абавязана аддаць (сплаціць) хоць часць зробленага доўгу праз супольную працу з іншымі на карысьць цяперашніх і будучых пакаленьняў.

Школа солідарнасьці, паказваючы на коордынацыю плянэтнага ладу, на сымбіозу расьлін і зьвяроў, дамагаецца, каб таксама сярод людзёў месца барацьбы за істнаваньне, заняло пачуцьцё дучнасьці інтарэсаў і аснова супольнае працы для аднаго і аднаго для ўсіх. Прынцып солідарнасьці стварае цэлую сыстэму ўзаемных правоў і абавязкаў, маючых на мэце запэўненьне сабе якнайлепшых рэзультатаў ненамерна рожнароднага падзелу працы.

Калі соцыялістычныя школы, паказваючы на яскравыя розьніцы грамадзкіх слаёў, цьвердзяць, што прычынай усёго благога ёсьць несправядлівы падзел даходаў і імкнуча да зьнізжэньня багатых людзей — то солідарызм благое бачыць у істнаваньні бедных (убогіх) слаёў і імкнуча да паліўчэньня іх матар'яльнага, інтэлектуальнага і этычнага жыцьця.

Школа солідарызму мае выдатных прадстаўнікоў: Ch. Gide, L. Bourgeois, Bouglé, Fleurant, Fouillee, Durkheim, Lilienfeld, Schulze, Raiffeisen, Holyoakes, Мешікоў і інш.

На аснове ідэі солідарызму канкрэтныя формы прыбірае **коопэратыўны рух**, які зарысоўвае штотраз шырэйшае кола і абыймае ўсе функцыі грамадзкага гаспадарства: вытворства, зварот, разьмеркаваньне і консумцыі.

А. Коопэратывізм. Коопэратыўнай сыстэмай называем практычны кірунак, які ў дабравольным супольным дзеяньні відзіць ня толькі дарэгу да правядзеньня пэўных паліпшэньняў, але цэлую праграму рэформы грамадзкага ладу. Гэта праграма ня зусім соцыялістычная, бо разьвіваецца ў межах пануючых цяпер гаспадарчых асноваў, аднак-жа імкнуча да ідэалу зусім іншага як капіталістычны, да індывідуалістычнага ладу, жадаючы зьдзейсьніць у будучыні найважнейшыя дамаганьні соцыялістых, а тымчасам — чым ня можна пагарджаць — прыносіць адразу паліпшэньне варункаў быту (істнаваньня).

Ужо ў пачатку XIX ст. Оўэн у Англіі і Фур'е ў Францыі, прышлі да перакананьня, што пры помачы дабравольных таварыстваў можна б зусім зьмяніць як людзей, так і цэлы грамадзкі лад. З гэтай мэтай выдумалі больш або менш абаснаваньня спосабы наступаньня, якія аднак ня былі ўвэнчаны пажаданымі рэзультатамі. Але патрэбы практычнага жыцьця, магутнейшыя ад усялякіх сыстэмаў, вытва-

рылі самародна ў розных краях усялякія формы асоцыяцыі— ў Англіі спажывецкія таварыствы, ў Францыі вытворчыя, ў Нямеччыне пазычковыя, ў Даніі сельска-гаспадарчыя, ў Амэрыцы будаўляльныя. Гэтыя таварыствы ўжо патрапілі зрабіць досі паважныя перамены гаспадарчых варункаў, хаця абшар іх ульываў яшчэ скромны, але дасягнутыя рэзультаты пазваляюць мець найсьмялейшыя надзеі.

Коопэратыўны рух апіраецца на такіх аснаўных тэзах:

1. Усе коопэратыўныя таварыствы маюць на мэце эканамічнае ўнезалежненьне пэўных гаспадароў, так, каб яны маглі абыйсьціся без пасрэднікаў і выстарчыць самі сабе.

2. Усе коопэратыўныя таварыствы імкнуцца да заступленьня конкурэнцыі **солідарнасьцю**, індывідуалістычнага прынцыпу—кожны для сябе—прынцыпам: кожны для ўсіх.

3. Усе коопэратыўныя таварыствы стараюцца ўграмадзкаваць індывідуальную ўласнасьць, пазваляючы набываць яе шляхам малых удзелаў, і разам з гэтым твораць калектыўную ўласнасьць у форме супольнае маемасьці і інстытутаў агульнага ўжытку.

4. Усе коопэратыўныя таварыствы стараюцца адабраць ад капіталу ягоную кіраўнічую ролю ў вытворстве, і гэтым самым спыніць даходы на яго долю ў форме прыбыткаў і дывідэнды.

5. Усе коопэратыўныя таварыствы маюць выхаваўчыя мэты, бо не парушаючы нічым індывідуальнасьці і ініцыятыўнасьці сваіх сяброў, нахіляюць іх да энэргічнае працы, да памаганьня іншым, а гэтым і сабе самому, паліцішаюць эканамічныя адносіны скасаваньнем рэкламы, ашуканства, падрабляньня тавараў і г. д. словам, імкнуцца да спыненьня эксплёатацыі і ўсялякіх прымы і да спрэчак і няладу.

Коопэратыўны кірунак, трымаючыся вышэй паданых тэзаў, стараецца распаўсюджаць коопэратывы. Коопэратыва гэта ёсьць беспартыйная арганізацыя апэртая на самапомачы і на раўнаўпраўненьні, маючая на мэце ўсебаковае заспакойваньне супольнымі сіламі матар'яльных і культурных патрэбаў свіх сяброў і ў сваёй дзеяльнасьці імкнецца яна да арганізацыі вытворства і мены згодна з інтарэсамі консумэнтаў.

Коопэратывы бываюць вытворскія, спажывецкія, пазычковыя, (коопэратыўныя банкі), страхавыя (ўзаемнае страхаваньне), будаўляльныя і інш. Першая коопэратыва была заложана ў Rochdale (Рочдале ў Англіі) ў 1844 г. некалькімі ткачамі; дзеяльнасьць сваю пачала з закупленьня мукі і выпяканьня хлеба сваімі сябрамі. Коопэратыва гэта ў XIX ст. разраслася ў магутную інстытуцыю, абнімаючую мільёны работнікаў-сяброў. Прынцыпы прынятыя Рочдальскімі ткачамі былі прызнаны амаль ня ўсімі спажывецкімі коопэратывамі, а яны вось якія:

1. Прадажа тавараў на рынковай цане, 2) прадажа тавараў толькі за гатоўку (без крэдыту), 3) прыбыткі дзеляцца пропорцыянальна да зробленых закупаў і 4) кожны сябра мае толькі права аднаго голасу.

З чыстага даходу, які выкажацца балянсам, перш за ўсё выдзяляецца тая часць, якая паўстала з закупаў не сяброў і яна перадаецца ў грамадзкі фонд таварыства. З рэшты даходу выдзяляецца пэўная часць на апрацантаваньне капіталу, часць на грамадзкі фонд і на спецыяльныя фонды і астатак дзеліцца паміж сябрамі пропорцыянальна да зробленых закупаў.

Дробныя таварыствы спажыўцоў, утвораныя з мэтай закупаў тавараў па таньнейшых цэнах, у працягу прошага сталецца пачалі разьвівацца ня толькі, як вялікія прыкладна-арганізаваныя гандлёвыя прадпрыемствы, ўводзячы лад у бязладную мену праз беспасярэдняе прыбліжэньне прадукцэнтаў да консуэнтаў, але паступова перайшлі да самастойнага вытворства, стварылі самастойныя эканамічныя вогнішчы, крэпасці, як сказаў дэпутат Ансіль, з якіх булкамі хлеба бомбардуецца цяперашні капіталістычны лад.

У кожным выпадку коопэратывы ня толькі далі магчымасьць работніцкай класе таньней і лепш карміцца праз скасаваньне пасрэдняў, спекуляцыі і ашуканства гандляроў, але перш за ўсё пазволілі работнікам узяць разьвязаньне іх справы ў свае рукі без аглядак на гаспадарства і патронаты — заініцыявалі новую гаспадарчую сыстэму, у якой рашучае значэньне мае праца, а не капітал.

К А Н Е Ц

Статыстычныя даныя аб Беларусі. *)

Табліца 5.

Тэрыторыя этнографічнае Беларусі і яе насяленне ў гады 1916 — 1919.

Г У Б Э Р Н І	Прастор у кв. кілём.	Насяленне ў тыс. чалав.	Год спіску
1. Магілёўшчына	47.948	1.926	1916
2. Меншчына: цэнтр і ўсход зах. ад (даўн. Навагаралз. і Пінск. пав.).	91.212	433	1919
3. Гарадзеншчына (бяз 3-х за- ходніх паведаў)	29.505	609	1919
4. Беластоцшына (з заходн. па- веты Гарадзенск. губ. су- межныя прасторы Суваль- скае губ. і інш.)	11.900	400	
5. Віленшчына (бяз літоўскае часці)	33.250	1.138	1919
6. Віцебшчына (без латыскае часці)	35.800	1.229	1916
7. Смаленшчына (з заходніх па- ветаў)	42.066	1.402	1916
8. Чарнігаўшчына (паўночная частка)	18.240	830	1916
9. Арлоўская губ. (ў Бранскім і Трубчаўскім пав.)	6.030	162	1916
10. Калуская губ. (ў Жыздр. і Масальскім пав.)	380	13	1916
11. Цьверская губ. (ў Ржэўскім і Асташкаўскім пав.)	3.420	86	1916
12. Пскоўская губ. (ў Тарапец- кім, В—Луцкім і Аноцац- кім пав.)	2.130	49	1916
13. Курляндзкая губ. (ў Ілукш- тан. пав.)	1.120	18	1919
14. Ковенская губ. (ў Н.-Аляк- сандраўскім або Браслаўскім пав.)	1.610	67	1919
Р а з а м	324.605	10.783	

*) Даныя ўзяты з „Беларусі“, выд. ў 1924 г. у Менску.

ЛІТЭРАТУРА:

1. Charles Gide. Cours d'Economie politique. Paris, 1911.
Karol Gide. Zasady Ekonomji społecznej, Warszawa 1920.
2. М. Н. Тугановъ. Рене-сансъ. Очерки историческаго анализа.
3. " " " Промышленнаго ренессанса в Англии.
4. " " " Возрожденіе науки.
5. " " " Современныя основы кооперации.
- 5 A. Bogdanow. Krótki wykład Ekonomji Politycznej tłum.
J. Warska, Warszawa, 1905 г.
7. Z. Daszyńska-Golińska. Ekonomja Społeczna, Warszawa, 1907 г.
8. П. Н. Георгиевскій. Краткій учебникъ по политической экономіи. С.-Петербургъ 1903 г.
9. Jevons W. S. Political Economy. London and New York, 1892.
10. Kempner St. A. Ekonomja Społeczna, Warszawa, 1923 г.
11. Koszutski St. Podręcznik Ekonomji politycznej, Warszawa.
12. Lewiński J. St. Zasady Ekonomji politycznej, Warszawa.
13. Marshal Al. Zasady Ekonomiki, з англельскаго аригіналу
Principles of Economics перакладжыў Cz. Znaniewski,
Warszawa, 1925 г.
14. Mill John Stuart. Elements of political economy.
15. K. Pesyniak-Sanecki i Tomanek Fr. Zasady ekonomji społecznej, Lwów—Warszawa 1921.
16. Philippovitsch E. Zasady ekonomji społecznej (пер. з вям.).
17. Radziszewski H. Podręcznik Ekonomji politycznej, Warszawa 1919.
18. Ricardo Dawid. Zasady Ekonomji Politycznej i podatkovania (перакл. з англельск.) Warszawa 1919 г.
19. Wagner Adolph. Grundlegung der politischen Oekonomie Leipzig 1892.
20. Walker F. Political Economy. London 1887.
21. Zeleznow W. Ekonomja Społeczna (пераклад) 1907 г.
22. Л. Любімаў. Палітычная Эканомія, перакл. П. Зянюка.
23. George Carey. Nauka ekonomji politycznej; Poznań 1902.
24. Fr. List. Das nationale System der polit Oekonomie.
25. Böhm-Bawerk. Grundzüge des wirtschaftlichen Güterwertes. Wien. 1884.
26. K. Marx—Das kapital. Hamburg 1867.
27. J. B. Say. Traité d'économie politique. Paris, 1814.
28. K. Gide i Rist. Historia doktryn ekonomicznych. 1921.

29. R. F. Bastias. Harmonies économiques. 1856.
 30. R. Malthus. An Essay on the principle of population London, 1805.
 31. Adam Smith. An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. London. 1776.
 32. F. Engels. Rozwój socjalizmu od utopji do nauki W-wa 1905.
 33. Ch. Fourier. Théorie des quatres mouvement. 1808.
 34. K. Kautsky. Nauki ekonomiczne K. Marksa. Warszawa 1906.
 35. R. Owen. New views of Society, or essays upon the formation of human character. London, 1812.
 36. Saint Simon Claude. Lettre d'un habitant de Genève a ses contemporains. 1802.
 37. M. D. Тугань-Барановичи. Современный социализм и его экономическое значение. С. Петербург. 1906.
 38. F. Lassalle. O istocie Konstytucji, tłum. Warszawa.
 39. K. Marks i F. Engels. Burtuazja, proletariat i komunizm (Manifest komunistyczny) Warszawa 1905.
 40. M. D. Тугань-Барановичи. Теоретические основы социализма. С. Петербург, 1906.
 41. D. Berstein. Zasady Socjalizmu i zadania socjalnej demokracji. Lwów. 1901.
 42. E. Berstejn. Die Arbeiter bevegung. Frankfurt ü M 1910.
 43. E. Dawid. Dwie rozprawki o stosunku socjalizmu do rolnictwa. Lwów. 1904.
 44. K. Filipowicz. Parcelacja. Warszawa 1883.
 45. E. Abramowski. Idee społeczne, kooperatyzm. W-wa 1907.
 46. E. Abramowski. Kooperatywa. Warszawa 1912.
 47. M. Tugan-Baranowski. Społeczno-ekonomiczna istota kooperacji. Warszawa 1918.
 48. Z. Daszyńska-Golińska. Przez kooperatywy do przyszłego ustroju. Warszawa 1921.
 49. J. Dmochowski. Rozwój instytucji społecznych. W-wa 1907.
 50. K. Gide. Kooperatywy spożywcze. Warszawa 1907.
 51. * Znaczenie idei solidarności w programie ekonomicznym przyszłości kooperacji.
 52. L. Krzywicki. Stowarzyszenia spożywców. Warszawa 1903.
 53. Wiadomości statystyczne Gł. Urzędu Statystycznego. Warszawa.
 54. Проф. С. А. Первущин. Хозяйственная конъюнктура. Москва, 1925 г.
-

С Л О У Н І К

Для большага разуменьня тэрміналогіі падаём важнейшыя беларускія тэрміны, раўняючы іх з польскімі і расейскімі тэрмінамі.

Беларускі тэрмін *)	Польскі або расейскі тэрмін
абавязаньне	zobowiązanie, абавязаль- ство
акордная плата	płaca akordowa
бавоўна	bawełna, хлопок
бюджэт	budżet, бюджет
вартасць ужытковая (па- жытковая)	wartość użytkowa
вартасныя паперы	papiery wartościowe
вешчаваньне, прадказ	przewiednia, предска- ние
вытворства**), прадукцыя, вытворчасць	wytwórczość, производство
вынаходы	wynalazki, изобретения
вытвар, прадукт, твор	wytwór, продукт
выраб	wyrób
вытварыцель, прадукцэнт	wytwórca, производитель
грамадзкі даход	dochód społeczny
грамадзка-неабходны	społecznie niezbędny, об- щественно-необходи- мый
уграмадзкаваньне	uspołecznienie, обобщест- вление
давер, давяраньне	zaufanie, доверие
даршчына, дарэньне	darowizna
дасьлед, дасьледаваньне	badanie, исследование
дзейнік	czynnik, фактор
добрародныя мэталі	metale szlachetne, благо- родныя мет.

*) Беларускія тэрміны ня трэба лічыць за аманчальна устаноўленыя, жывьце пакажа які тэрмін будзе найбольш адпаведны, лектар можа тасоваць той ці іншы тэрмін.

**) Замест „вытворства“ часта спатыкаецца слова „вытвар“, якое трэба разумоць як „вытворства“; слова „вытвар“ сапраўды азначае „прадукт“.

Беларускі тэрмін	Польскі або расейскі тэрмін
заказ	zamówienie
закладныя лісты	listy zastawowe
заработная (заробная) плата	płaca zarobna, заработная плата
заходныя тэндэнцыі	tendencje zaborcze
зварот, абарот	obróć, оборот
крызіс	kryzys, кризис
монета	moneta
мена, памен	zamiana, обмен
манапол	monopol
мыта	cło,
мытная тарыфа	taryfa celna, таможенный тариф
неабходны рабочы час	niezbędny czas roboczy, необходимое рабочее время
навер, крэдыт	kredyt, кредит
наверныя білеты, назыка	pożyczka, кредитныя бі- леты
папяровыя грошы	pieniądz papierowy
посул і патрабаваньне	popyt i podaż, спрос и пред- ложение
прадпрыемнік	przedsiębiorca, предприни- матель
процант	procent
прыбытак, зыск	zysk, прибыль
прадукцыйнасць працы	производительность труда
прытарнаваць, датарна- ваць	zastosować, применить
размеркаваньне, падзел	podział, распределение

З Ъ М Е С Т .

Предмова	Стар.	3
--------------------	-------	---

Уступная часць.

§ 1. Вядуча і не вядуча	5
§ 2. Прадмет эканомікі	6
§ 3. Эканамічны законы	7
§ 4. Навуковыя мэроды	7
§ 5. Людзкія патрэбы	9
§ 6. Гаспадарчае дабро	10
§ 7. Варгасьць	10
§ 8. Тэорыя варгасьці	12
§ 9. Цана	14
§ 10. „Index numbers“	16

1-ая ЧАСЬЦЬ.

Вытворства.

I. Дзейнікі вытворства.

§ 11. Функцыі грамадзкай гаспадаркі	18
§ 12. Дзейнікі вытворства	19

А. Прырода.

§ 13. Прырода, як дзейнік вытворства	19
§ 14. Закон змяншэння даходу	21

Б. П р а ц а .

§ 15. Праца, як дзейнік вытворства	22
§ 16. Прадукцыйнасьць працы	23

В. Капітал.

§ 17. Капітал, як дзейнік вытворства	24
§ 18. Як творыцца капітал?	26

II. Гісторыя Грамадзкай Гаспадаркі.

§ 19. Гаспадарчыя этапы	26
§ 20. Гісторыя работніцкае клясы	32

III. Лад вытворства.

§ 21. Капіталістычны лад	34
§ 22. Конкурэцыя	36
§ 23. Концэнтрацыя вытворства	37
§ 24. Эканамічны цыкль	38
А. Пацягненне аб крызісах	38
Б. Прычыны крызісаў	41
В. Тэорыі крызісаў	43
§ 25. Земляробскі крызіс	48
А. Змянішчыныя закупной адольнасці земля- робскіх прадуктаў	48
Б. Прычыны змяншэння „ножніцаў“ цені зем- ляробскіх і прамысловых тавараў	52
§ 26. Сындыкаты	59
§ 27. Коопэрацыйнае вытворства	61

Статыстычныя даныя:

Табліца 1. Агульнае развіцццё капіталістычнай гаспа- даркі	62
Табліца 2. Паказальнікі закупной сілы земляробскіх пра- дуктаў у Польшчы	63
Табліца 3. „Ножніцы“ ў С. С. Р. Р.	64

2-ая ЧАСЬЦЬ.

З в а р о т .

I. М е н а .

§ 28. Гісторыя мены	66
§ 29. Карысць мены	67
§ 30. Закон посулгу і патрабавання	68

II. Г р о ш ы .

§ 31. Гісторыя грошай	69
§ 32. Монэта	70
§ 33. Монэтарныя сымстэмы	71
§ 34. Закон Грэшама	73
§ 35. Парытэт	74

III. Папяровыя платныя знакі.

§ 36. Банкноты і папяровыя грошы	75
§ 37. Рэформа валюты	76
I. Аўстрыя	
II. Нямеччына	
III. С. С. Р. Р.	
IV. Польшча	

	Стр.
§ 38. Грамаоны дал і сушэветной вайны	76
§ 39. Эмісійныя банкі	73
§ 40. Вэксалі	85
§ 41. Чэкі і пераказы	86
§ 42. Компенсацыйная палата і біржа	86

IV. П а в е р .

§ 43. Асновы наверу	88
§ 44. Ражнароднасьць наверу	89
§ 45. Установы доўгатэрміновага наверу	90
§ 46. " кароткатэрміновага наверу	91
§ 47. " рэчавага наверу	92
§ 48. Коопэрацыйныя банкі	93

V. Г а н д а л ь .

§ 49. Эканамічнае роля гандлю	95
§ 50. Ражнароднасьць гандлю	97
§ 51. Гандлёвая палітыка	98
§ 52. Протэктывізм і вольны гандль	101
а) Тэорыя мэтнай абароны	103
б) " вольнага гандлю	104
§ 53. Гандлёвы і платны баянісы	107

Статыстычныя даныя.

Табліца 4. Залатныя рэзервы ў мільёнах латараў	111
--	-----

3-ая ЧАСЫЦЬ.

Разьмеркаваньне.

I. Разьмеркаваньне даходу.

§ 54. Маёмасная няроўнасьць	112
§ 55. Даход	114
§ 56. Асновы разьмеркаваньня	114
§ 57. Непранарцыянальны ўзрост даходаў	117

II. Даход з уласнасьці.

§ 58. Рэнты	118
§ 59. Зямельная рэнта	118
§ 60. Чывш	121
§ 61. Даход з капіталаў	122
§ 62. Даход прадпрыемніка	124

III. Даход з працы.

§ 63. Характарыстыка даходаў з працы	125
§ 64. Спосабы аблічэньня заробтнай платы	129

	Стат.
§ 65. Тэрыці зароботнай платы	130
§ 66. Законы зароботнай платы	131

IV. Работніцкае пытыньне.

§ 67. Работніцкая класа	133
§ 68. Салідарнась работніцкай класы	134
§ 69. Безработьце	135
§ 70. Соцыяльнае законодаўства	137
§ 71. Прафэсійнальныя саюзы	138

4-ая ЧАСЫЦЬ.

Гісторыя грамадзкай гаспадаркі.

I. Эканамічныя доктрыны.

§ 72. Старадаўнасьць	141
§ 73. Сярэднія выкі	142

II. Эканамічныя школы.

Новыя часы.

§ 74. Мэрытантызм	144
§ 75. Школа фізіякратыў	147
§ 76. Лібэральная школа	148
§ 77. Манчэстэрская школа	151
§ 78. Нацыянальная школа	151
§ 79. Псыхолёгічная або Аўстрыяцкая школа	153
§ 80. Матэматычная школа	154
§ 81. Соцыялізм	156
а) Рацыянальны соцыялізм	
б) Навуковы соцыялізм	
в) Аграрны соцыялізм	
г) Рэвізіянізм	
§ 82. Грамадзкі салідарызм	167
а) Коопэратывізм	168

Статыстычныя даныя Беларусі:

Табліца 5. Тэрыторыя этнографічнае Беларусі і яе нася- леньне ў апошнія годы (1916—1919).	171
Літэратура	174
Слоўнік	176
Друкарскія абмылкі	178